

Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları*

Doç. Dr. Ali AYTEN**

Atf / ©- Ayten, A. (2012). Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12 (2), 51-99.

Özet- Arap ülkelerinde yapılan Din Psikolojisi çalışmalarını ele alan bu makalede, hem modern psikolojinin temel ilke ve metotları kullanılarak yapılan Din Psikolojisi çalışmaları hem de 'dinî psikoloji' çerçevesinde değerlendirilen İslâmî psikoloji üzerinde durulmaktadır. Dindarlık, ruh sağlığı, kişilik, değerler gibi din psikolojine dahil olan konularda Din Psikolojisinin metotlarına uygun olarak yapılan teorik ve empirik çalışmalar literatür taraması yöntemiyle ele alınmaktadır. Makaleye aralarında Mısır, Ürdün, Sudan, Suûdi Arabistan, Cezayir, Lübnan gibi Arap ülkelerinde psikoloji ve psikiyatri alanlarında Din Psikolojisiyle ilgili yapılan Arapça ve İngilizce çalışmalar dâhil edilmiştir. Arap ülkelerinde Din Psikolojisi çerçevesinde yapılan çalışmaların tarihsel süreci ve bugünü incelenmekte, Din Psikolojisinin üniversitelerdeki akademik serüveni hakkında bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca Arap ülkelerinde yapılan Din Psikolojisi çalışmalarında Türkiye'de yapılanlar arasında karşılaştırmalara da yer verilmektedir.

Anahtar sözcükler- İslâmî Psikoloji, Nefs, İlmü'n-Nefs, Zahirî Dindarlık, Cevherî Dindarlık, İlmü'l-Muamele

I. Giriş

Arap ülkelerinde modern psikolojiyle ilk tanışan ve psikoloji araştırmalarını başlatan ülke Mısır'dır. Psikoloji, 1906 yılından itibaren bu ülkedeki eğitim fakültelerinde ders

---

* Bu çalışma 2010 yılında Konya'da düzenlenen Din Psikolojisi Kongresi'nde tebliğ olarak sunulan metnin makale haline dönüştürülmüş şeklidir.

** Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, e-posta: aliyten@marmara.edu.tr

olarak okutulmaya başlamıştır.¹ 1945'de *Mısır Psikoloji Dergisi*'nin ilk sayısı yayınlanmış, 1948'de ise *Mısır Psikolojik Araştırmalar Derneği* kurulmuştur.² Bu kurum, kuruluşundan itibaren Arap dünyasında psikoloji ve din psikoloji sahasına giren konularla ilgili pek çok konferans ve sempozyum düzenlemiştir. 1950'li yıllardan sonra Mısır ve Lübnan'da modern psikoloji çalışmaları hız kazanmıştır.³ Başlangıçta Batı'da geliştirilen psikometrik araçların uyarlanması çalışmaları yapılmıştır. Psikolojinin Mısır'ın dışındaki diğer Arap ülkelerine geçişi ise 1960'larda Mısırlı psikologların diğer Arap ülkelerindeki (Yemen, Sudan, Libya, Suüdi Arabistan, Fas, Tunus, Cezayir vb.) üniversitelere gitmeleriyle mümkün olmuştur.⁴ Bugün de Arap dünyasında psikologların %70'i Mısırlıdır.⁵ Arap ülkelerinde, 1950-2000 yılları arasında yapılan psikoloji çalışmalarının konulara göre dağılımı şöyledir:⁶

Konu	%	Konu	%
Sosyal psikoloji	21	Din	2
Kişilik	10.6	Psikoloji tarihi	1.9
Bilişsel psikoloji	10	Danışmanlık	1.8
Eğitim	9.3	Okuma kabiliyeti	1.8
Anormallik	5.7	Psikolinguistik	1.5
Kadın	3.6	Tecrübi konular	1.4
Madde kullanımı	3.3	Fizyolojik	1
Çocuk psikolojisi	2.8	Kültürlerarası karşılaştırma	2.5
Yaşlılık	2.7	Gelişim	2
Suç/suçluluk	2.6	Diğer	2
Ölçme	2.5		

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, psikoloji alanındaki araştırmalar arasında din konusuyla ilgili çalışmaların oranı %2'dir. Bu çalışmalar, din psikologları veya teologlar değil daha çok psikologlar ve psikiyatristler tarafından yapılmıştır. Bu anlamda Arap dünyasında Din Psikolojisi çalışmaları psikologlar ve psikiyatristler eliyle psikoloji çatısı altında

¹ A. L. Fouad ve H. Abou-Hatab, "Psychology in Egypt: A Case Study from the Third World", s. 14; http://www.v-r.de/data/files/389971171/3899711718_kapitel.pdf (24.03.2010).

² Fouad ve Abou-Hatab, a.g.m., s. 17.

² Moustafa I. Soueif ve Ramazan A. Ahmed, "Psychology in the Arab World: Past, Present, and Future", *International Journal of Group Tensions*, 30(3), 2001, ss. 219, 228.

³ Soueif ve Ahmed, a.g.m., s. 216.

⁴ Fouad ve Abou-Hatab, a.g.m., s. 18.

⁵ Soueif ve Ahmed, a.g.m., s. 223.

⁶ Soueif ve Ahmed, a.g.m., s. 225.

sürdürülmüştür. Özellikle psikolog ve psikiyatristlerin dine olan yaklaşımlarından dolayı psikoloji/psikiyatri ile din arasında çok katı bir ayırım getirilmemiştir. Pek çok psikolog ve psikiyatrist dindarlık, dinî gelişim, ruh sağlığı-dindarlık ilişkisi, kişilik-dindarlık ilişkisi ve değerler gibi konularda çalışmalar yapmış ve bu çalışmalar yine psikoloji ve psikiyatri dergilerinde yayınlanmıştır. Üniversiteler ve araştırma merkezlerinde psikoloji çatısı altında Din Psikolojisinin alanına giren konular kolaylıkla çalışılmış ve üniversitelerin psikoloji bölümlerinde din-psikoloji birlikteliğini sağlayan dersler yer almıştır.⁷

Arap dünyasında özellikle Mısır ve Suûdi Arabistan, BAE ve Kuveyt gibi Körfez ülkelerinde modern psikoloji çalışmalarına paralel olarak "İslâmî Psikoloji" olarak adlandırılan çalışmalar yapılmıştır. Bu ülkelerde psikolojiyi tarihsel olarak İslâm filozoflarıyla başatan pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, psikoloji tarihi niteliği taşıdığı gibi din-psikoloji ilişkisi bağlamındaki konuları ele alan, özellikle İslâm'ın temel kaynakları ve İslâm filozofları gözüyle insanın dinî hayatına dair psikolojik çözümler içeren eserlerdir.

Bu makale, İslâm dünyasında özellikle psikolog ve psikiyatristlerin Din Psikolojisi alanında yaptığı çalışmaları konu almaktadır. Ancak Arap ülkelerindeki din psikoloji çalışmalarını İslâmî psikoloji çalışmalarından bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Bu nedenle öncelikle bu alanda yapılan çalışmalardan özetle bahsedilecektir. Makale, Arap ülkelerinde yapılan çalışmalarla sınırlıdır. Bu nedenle Pakistan, İran⁸, Hindistan, Malezya⁹

⁷ Örneğin Suûdi Arabistan'da psikoloji bölümlerinde 'Davranışın İslâmî Yorumu', 'Psikoloji'de İslâmî Yaklaşım', 'Müslüman Düşünürlerinde Psikoloji Kültürü' gibi dersler yer almaktadır. Bkz. Salih b. İbrahim es-Sanî, *Dirâsât fî İlmî'n-nefs min manzûri'l-İslâmî* [دراسات في علم النفس من منظور الإسلامي], Dâr Alemî'l-Kütüb, Riyâd 2002, ss. 126-127. Bazı psikoloji bölümlerinde ise, derslerin içeriklerinde Din Psikolojisinin konularının incelendiği görülmektedir. Örneğin gelişim psikolojisi dersinde 'dinî gelişim' konusu işlenmektedir. <http://faculty.ksu.edu.sa> (18.04.2010). Ümmü'l-kura Üniversitesi (Medine), eğitim fakültesi psikoloji bölümünde 'ruhsal rahatsızlıklar' başlıklı derste modern psikolojik ve İslâmî psikolojik yaklaşımla konular işlenmektedir. Bkz. <http://uqu.edu.sa/page/ar/158072> (24.10.2010).

⁸ İran'da din-psikoloji ekseninde pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin Nisan 2001 tarihinde 'Din ve Ruh Sağlığı' başlıklı bir uluslar arası sempozyum düzenlenmiştir. Sempozyumda bu konu başlığı altında 158 tebliğ sunulmuştur. İslâmî psikoloji ve psikiyatri konularında pek çok çalışma yapılmıştır. Şiva Halîlî, Abdulvahab Vahabzâde, Nima Horbanî ve Ahmed Aflaksair bu alanda çalışma yapanlardan sadece birkaçıdır. Bu çalışmaların farklı bir araştırma da değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

⁹ Malezyadaki Din Psikolojisi ve dinî psikoloji alanıyla ilgili çalışmalar için bkz. Amber Haque ve Khairol A. Masuan, "Religious Psychology in Malaysia", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 12 (4), 2002, ss. 277-289; Amber Haque, "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists", *Journal of Religion and Health*, 43(4), 2004, ss. 357-77.

ve Endonezya gibi ülkelerde gerçekleştirilen Din Psikolojisi çalışmalarıyla ilgili konulara yer verilmemiştir. Makale hazırlanırken, Yermük Üniversitesi ve İSAM kütüphanelerindeki eserlerden faydalanılmıştır. Ayrıca bazı psikologlardan e-posta yoluyla Din Psikolojisi alanında yazdıkları makale ve kitaplar alınmıştır. Teologların yazdıkları eserlerden ziyade, psikologların ve psikiyatristlerin yazdıkları eserler incelenmiştir. Zaman zaman İngilizce kaynaklardan faydalanılsa da daha çok Arapça kaynaklardan yararlanılmıştır. Kaynak taramalarında herhangi bir doküman aranırken *din* [الدين] ve *dindarlık* [التدين] kelimeleri taranmıştır. Dolayısıyla makalede ele alınan Din Psikolojisi çalışmaları daha çok başlığında 'din' ve 'dindarlık' kelimeleri olan makalelerle sınırlıdır. Arap akademisyenlerin Arap ülkeleri dışında yayınladıkları din psikolojisiyle ilgili çalışmalar araştırma dışında tutulmuştur.¹⁰

II. İSLÂMÎ PSİKOLOJİ*

Arap dünyasında İslâmî Psikoloji alanındaki araştırmacıları, modern psikolojinin kavramları ve teorilerinden faydalanarak çalışmalar yapanlar ve Batı'da oluşturulan modern psikolojinin Müslüman bireylerin psikolojik yapısını açıklamaktan uzak olduğunu savunarak Müslümanların kendi psikoloji ekolünü oluşturması gerektiğini savunanlar şeklinde kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Birinci grup Batı'da psikoloji adına üretilenler ile gelenekteki psikoloji kültürünün mezcedilerek yeniden yoğurulması gerektiğini düşünmektedir. İkinci grup ise, Batı'da psikoloji adına üretilenlerin tamamen terk edilmesi ve İslâm felsefe geleneğindeki nefis ilminin yeniden yapılandırılmasını savunmaktadır.¹¹ Ancak her

---

¹⁰ Nitekim Arap dünyasından pek çok psikoloğun ve psikiyatristin Din Psikolojisinin alanına giren çalışmaları Batı'daki dergilerde yayınlamıştır. Ahmed Abdülhalik ve Ahmed Okâşa örnek olarak verilebilir: Ahmad Abdul Khalik, "Does the Hoge Scale of Internal Religiosity Measure Spirituality? Paper presented at the American Psychological Association, division 36, Chicago, August, 1997; Ahmad Abdul Khalik, "Constructions of Religiosity and Death Anxiety in two Cultures: The United States and Kuwait", *Journal of Psychology & Theology*, 25, pp. 374-383; Ahmed Okasha, "OCD in Egyptian Adolescents: The effect of Culture and Religion", *Psychiatric Times*, 2004, pp. 21-22.

* Bu kelime, Arapça'daki النفس الإسلامي kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Türkçe'de kullanılan İslâm Psikolojisi kavramı, hem dinî kaynaklara dayanan dinî psikolojiyi hem de İslâm filozoflarının ve mutasavvıfların ürettiği nefis teorileri ve insanın ruh haline dair açıklamaları kapsamaktadır.

¹¹ Örneğin Muhammed Reşad Halil gibi bazı düşünürler, batılı psikologların ürettiği bütün teorileri ve düşünceleri reddederek İslâmî Psikoloji'yi, vahiy, sünnet ve fıkıh yoluyla kazanılan "nefs ilmi" olarak tanımlamıştır. Bkz. Muhammed Osman Necâfî, *Medhal ilâ ilmi'n-nefsi'l-İslâmî* [مدخل إلى علم النفس الإسلامي], Dârü's-Şurûk, Kâhire 1968/2001, s. 15. Sudanlı psikiyatrist Malik Bedrî ise, **Müslüman Psikologların Çıkmazı** isimli kitabında Batı'da üretilen psikoloji teorilerini ve Batı'da yapılanları körü körüne taklit etmeyi hadisten mülhem "Kertenkele deliğine" girmek olarak görmüş ve modern psikolojisi-

iki grup da, Batı ülkelerinde ortaya konan teorilerin Müslüman bireyin psikolojik yapısını açıklamadaki yetersizliğini ve bu sebeple yeni bir yaklaşımın gerekliliğini vurgulamaktadır.¹² Bugüne kadar bu yeni yaklaşım arayışı çerçevesinde, insanı anlamaya yönelik birtakım teori ve düşünceler ortaya konmuştur. Bunlar, (1) İslâmî Psikoloji, (2) Psikolojide İslâmî Bir Yönelim (3) Psikolojinin İslâmîleştirilmesi (4) Psikoloji için İslâmî temel arama gibi kavramlarla ifade edilmektedir.¹³

Aslında **İslâmî Psikoloji**¹⁴ (علم النفس الإسلامي) kavramını, 1948 yılında kaleme aldığı "İbni Sina'da Hissî İdrak: Araplarda Psikoloji Araştırmaları" isimli çalışmasında Muhammed Osman Necâfî kullanmıştır. Necâfî başlangıçta bu kavramla, müslüman bilgilerin ürettiği psikoloji mirasına işaret etmiştir.¹⁵ Daha sonraki çalışmalarında ise, "İslâm'ın insan tasavvuruna ve İslâmî ilkelere dayanan en azından bu ilkelere çatışmayan bir psikolojiyi" kastetmiştir.¹⁶ Şu halde, es-Sabîh'in de belirttiği gibi 'Necâfî, bu kavramı ilk gündeme getirendir' demek mümkündür.¹⁷ Ancak İslâmî Psikoloji çalışmaları 1970'lerde yaygınlaşmıştır. Bu tarihlerden sonra psikolojinin İslâmîleştirilmesi çalışmaları çerçevesinde pek çok araştırma yayınlanmış ve ilmi toplantılar düzenlenmiştir.¹⁸

1970'lerin ortasında Cafer İdris, müslüman sosyal bilimcilerin katıldığı bir toplantıda, bilimlerin İslâmîleştirilmesi konulu bir konferans vermiştir. **Uluslararası İslâm Dü-**

---

nin İslâm kültürüne uymadığını İslâmî Psikoloji'nin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bkz. Malik Badri, *The Dilemma of Muslim Psychologists*, MWH London Publishers, London 1979, ss. 2-3.

¹² Necâfî, *a.g.e.*, s. 49.

¹³ Necâfî, *a.g.e.*, s. 13; Abdullah Nâsir es-Sabîh, "et-Te'sîlî'l-İslâmî li ilmi'n-nefs" [التأصيل الإسلامي لعلم النفس], *Mecelle Câmiatü'l-İmâm Muhammed bin Suûdu'l-İslâmîyye*, sy. 22, Ağustos 1998, s. 471.

¹⁴ İslâmî psikoloji çalışmaları Batı'da yapılan bazı araştırmalarda yerelleştirilmiş psikoloji (indigenized psychology) çalışması olarak değerlendirilmektedir. Carl Martin Allwood, *Indigenized Psychologies, Social Epistemology*, 16 (4), 2002, ss. 350-51.

¹⁵ Necâfî, *a.g.e.*, s. 5; İslâmî psikolojiyi İslâm filozoflarıyla başlatan düşünürler İslâmî psikolojinin kurucusunun Gazâlî olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlardan birisi olan Ehvânî'ye göre Gazâlî, *el-İhya ve el-Mukiz mine'd-Delâl* isimli kitaplarında psikolojiyle (nefs ilmi) ilgili görüşlerini zikretmiştir. *el-Munkiz*'de bilgi toplama vasıtası olarak içgözlemi *İhya*'da ise harici tasvir yöntemini kullanmıştır. Bkz. Ahmed Fuad el-Ehvânî, "el-Gazzalî: Müessisü İlmi'n-Nefsî'l-İslâmî" [الغزالي: مؤسس علم النفس الإسلامي], *Cevâhiru'l-Kur'an*, 5. Baskı, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1981, ss. 37 vd; Abdülkerim Osman, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye inde'l-Müslimîn ve'l-Gazâlî bivechin hâs* [الدراسات النفسية عند المسلمين والغزالي بوجه خاص], Dar Garîb, Kâhire 1981, s. 5.

¹⁶ Necâfî, *a.g.e.*, ss. 14, 54.

¹⁷ es-Sabîh, "et-Te'sîlî'l-İslâmî li ilmi'n-nefs", s. 471.

¹⁸ es-Sabîh, *a.g.m.*, s. 469.

şüncesi Enstitüsü [معهد العالمي لفكر الإسلامى] bu fikri yaymış ve ilimlerin İslâmîleştirilmesi, bilginin İslâmîleştirilmesi fikrine dönüşmüştür. Enstitü, bu çerçevede pek çok sempozyum ve konferanslar düzenlemiştir.¹⁹ İslâmî psikoloji çalışmalarını, bilginin İslâmîleştirilmesi çalışmalarının bir parçası olarak değerlendirebiliriz. Bu çerçevede pek çok alanda bu tür eğilimler söz konusu olmuştur. Örneğin, psikiyatristler, psikologlar ve teologlardan oluşan bir grup tarafından 1982'de akıl ve ruh hastalıklarına İslâmî temelli bir çare bulmak amacıyla Kuveyt'te *İslâmî Psikiyatri Cemiyeti* kurulmuş, psikiyatri alanında **İslâmî Psikiyatri** (علم النفس الطبى) yaklaşımı geliştirilmiştir.²⁰

Ahmed Fuad el-Ehvanî, İslâmî psikoloji kavramını dinî olguların araştırılmasını kapsayacak şekilde tarif etmiştir. Ona göre tıpkı Budist ve Hristiyan psikoloji olduğu gibi İslâmî bir psikoloji de vardır. Burada müslümanların dinî davranışlarını ele alan psikolojiye bu isim verilmiştir. Ancak bu tanımlama çok kabul görmemiştir.²¹

1978'de Riyad'da düzenlenen *Psikoloji ve İslâm* konulu bir sempozyumda İslâmî psikoloji, "Müslüman düşünürlerin insan psikolojisini açıklamak için İslâmî çerçevede geliştirdikleri ilkeler, malumatlar ve teoriler" olarak tanımlanmıştır.²² Özetle bu kavram, hem geçmişte İslâm filozoflarının üretmiş olduğu psikoloji kültürünü hem de günümüzde Müslüman araştırmacıların temelde Kur'an ve sünnete dayalı modern psikolojinin ürettiği teorilerden faydalanarak, İslâmî çerçevede geliştirmiş olduğu yeni psikolojik içerikli değerlendirmeleri kapsamaktadır.

İslâmî psikoloji kavramını ilk olarak kullanan Necâfî, bu yaklaşımın oluşturulması ve gelişmesi için gerekli olan şartları şu şekilde özetler²³: (1) Modern psikolojinin temel ilkeleri, kavramları, teorileri ve metotlarının bilinmesi. (2) Kuran ve Sünnet'in getirdiği ilkelere kavranması. (3) Tarihte kelam, tasavvuf ve felsefe sahalarında eserler vermiş düşünürlerin insan psikolojine dair görüşlerinin bilinmesi. (4) Modern psikolojiye eleştirel bir yakla-

¹⁹ Örneğin bu kuruluş, 1979 yılında **İslâmî Psikoloji'ye Doğru** [نحو علم النفس الإسلامى] başlıklı bir sempozyum düzenlemiştir. Ayrıca bu kuruluş bünyesinde, İslâmî psikolojinin geliştirilmesi amacıyla pek çok kitap yayınlanmıştır. **İslâm Kültüründe İslâmî Psikoloji** [علم النفس الإسلامى في تراث الإسلام]; **Te-fekkür: İslâmî Psikoloji Çalışması** [التفكير: دراسة نفسية إسلامية]; **İslâm Kültüründe Kişilik** [الشخصية في الإسلام ثقافة الإسلام] gibi kitaplar bunlardan sadece bir kaçıdır.

²⁰ Psikiyatrist Üsâme er-Râzi İslâmî psikiyatri konusunda en çok eser verenlerden birisidir. **Nefsu'l-Mutmainne Dergisi** ise bu konuda makalelerin yayınlandığı en önemli dergilerdendir.

²¹ Necâfî, *Medhal ilâ ilmi'n-nefsi'l-İslâmî*, s. 14.

²² Necâfî, a.g.e., s. 14.

²³ Necâfî, a.g.e., ss. 57-65.

şim getirebilme yeteneğinin kazanılması. (5) Psikoloji alanında İslâmî bakış açısıyla yeni araştırmaların yapılması. (6) Psikoloji alanıyla ilgili İslâmî bakış açısıyla yeni operasyonel tanımların yapılması (örneğin kişilik, ruh sağlığı, rüyalar, psikolojik danışma, psikolojik iyileşme). (7) Ruh sağlığı alanında geleneksel tekniklerin gözden geçirilmesine yönelik uygulamalı araştırmaların yapılması. (8) Konuyla alakalı sempozyum ve konferansların düzenlenmesi. (9) İslâmî çerçevede psikoloji kitaplarının yazılması.

Tarihsel olarak İslâm geleneğindeki psikoloji kültürü (nefs ilmi) incelendiğinde, bu kültür çerçevesinde davranışın biyolojisi, zihnin vazifeleri, insanın gelişimi, motivler, kişilik, ruh sağlığı, bireyin grup içerisindeki davranışları gibi konuların ele alındığı görülür. Nefs ilmiyle uğraşan İslâm filozoflarının çalışmalarında, içgözlem (introspection/الاستبطان), deney (experience/التجربة), gözlem (observation/الملاحظة) ve klinik metot (clinical method/الحالة دراسة) kullandıkları söylenebilir.²⁴ Pek çok İslâm filozofu psikoloji konularıyla ilgilenmesine rağmen önem verdikleri konular farklılaşmıştır. Örneğin bazıları ruh sağlığıyla, bazıları gelişimle, bazıları da motivasyon ve eğitimle ilgilenmiştir. Ancak genel olarak, İslâm geleneğindeki psikoloji çalışmalarında insan, döllemeden başlayarak ölümden sonraki hayatını kapsayacak bir bakış açısıyla ele alınmıştır.²⁵

İslâmî psikoloji çerçevesinde bu güne kadar pek çok kitap yazılmıştır. Bu kitapları iki grupta incelemek mümkündür. Birinci gruptaki kitaplar, İslâmî psikolojiyi başlatanlar olarak gördükleri İslâm filozoflarının nefis teorileri ve insan davranışına yönelik değerlendirmelerine yer verirler. Bu kitaplar daha çok bir psikoloji tarihi kitapları olarak değerlendirilebilir. İkinci grupta ise, İslâmî psikoloji yaklaşımı çerçevesinde psikolojinin konularını hem İslâmîleştirerek hem de psikolojinin temel ilkelerini koruyarak yeniden yorumlayan kitaplar bulunmaktadır.

Birinci grupta yer alan kitaplarda, el-Kindî'den (ö.866) başlamak üzere Ebu Zeyd el-Belhî (ö.934), Farâbî (ö.950), İbni Miskeveyh (ö.1030), İbni Sina (ö. 1037), İbni Heysem (ö.1040), İbni Hazm (ö.1064), Gazâlî (ö.1111) ve İbnü'l-Cevziyye (ö.1350) gibi düşünürlerin psikoloji görüşleri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Kindî'nin hüznün sebepleri ve tedavi-

²⁴ Zubeyr Beşîr Taha, *İlmu'n-nefs fi't-türâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmî* [علم النفس في التراث العربي الإسلامي], Câmîatü'l-İmarâtu'l-Arabîyyeti'l-Muttehide, 1997, s. 3; A. A. Vahab, *An Introduction to Islamic Psychology*, Institute of Objective Studies, New Delhi 1996, ss. 21-28.

²⁵ Taha, a.g.e., ss. 4-5.

sine dair görüşlerine²⁶, Gazâlî'nin insan davranışına dair teferruatlı çözümlmelerine²⁷, nefis teorisi ve **ilmu'l-muamele** kavramına²⁸; İbni Heysem'in psikobiolojik yaklaşımına²⁹; İbni Hazm'ın ruh sağlığının korumasına dair önerilerine³⁰; İbni Miskeveyh'in nefis teorisi, kişilik, temel motivler ve ruh sağlığı konusundaki görüşlerine³¹; İbni Sîna'nın depresyon, histeri gibi hastalıkların tedavisi³² çocuğun eğitiminde oyunun rolü konularındaki çalışmalarına,³³ İbnü'l-Cevziyye'nin zihin ve zeka üzerine geliştirdiği yaklaşımlarına³⁴, kaygı, korku, kıskançlık, hüzn, obsesyon gibi problemlerin sebepleri ve çözüm yollarına dair açıklamalarına,³⁵ el-Belhî'nin ruh sağlığına dair geniş yorumlarına³⁶ yer verilmiştir. Bu kitaplarda zaman zaman İslâm filozoflarının nefis psikolojisi çerçevesinde geliştirdikleri teoriler, modern psikologların görüşleriyle karşılaştırılarak ele alınmıştır. İslâm kültüründeki psikolojinin

²⁶ Suad Cebr Said, *el-Hayat ve ma ba'de'l-mevt* [الحياة وما بعد الموت], Alemu'l-Kutubu'l-Hadis, İrbid 2008, s. 105.

²⁷ Muhammed Abdülâdil, *es-Sulûku'l-insani fi'l-İslâm* [السلوك الإنساني في الإسلام], Daru'l-Mesîra, Amman 2007, ss. 38-39.

²⁸ Gazâlî bu kavramla insan zihnine ve davranışına işaret eder. Bkz. Vahab, a.g.e., s. 19. Gazâlî nefis ile ilgili son çalışmalarını ilmi'l-muamele ve ilmi'l-mukâşefe çatısı altında gerçekleştirmiştir. Bkz. Abdulkerim Osman, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye inde'l-Müslimin ve'l-Gazâlî bivechin hâs* [الدراسات النفسية عند المسلمين والغزالي بوجه خاص], Dar Garîb, Kâhire 1981, s. 24.

²⁹ Taha, a.g.e., ss. 13 vd.

³⁰ İbni Hazm, hüzn ve obsesyon (vesvese) gibi problemlerin sebepleri ve çözüm yolları üzerinde durur. Kişiliğin faziletli yönleri ve eksikliklerinden bahseder. Sabır, adalet, cömertlik, sıdk, vefa, iffet, kanaat, alçakgönüllülük, hırs, haset, cimrilik, yalancılık gibi kişilik özellikleri üzerinde durur. Eğitimde ödüllendirmenin öneminden bahseder. Bkz. Nebiye İbrahim İsmail, *mine'd-Dirâsâti'n-nefsiyye fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî* [من الدراسات النفسية في التراث العربي الإسلامي], İtrâk li'n-neşr ve't-tevziî, Kâhire 2001, ss. 69-78.

³¹ İbni Miskeveyh'e göre insan, kendi kendine yeten bir varlık değildir. Kendini gerçekleştirmek ve bütünleşmek için başkalarıyla yaşaması, iletişim kurması gerekir. Ona göre, insanın tam manasıyla kendini keşfedebilmesi için de bu gereklidir. Geniş bilgi ve ayrıca İbni Miskeveyh'in nefis teorisi ve ruh sağlığıyla ilgili görüşleri için bkz. İsmail, a.g.e., ss. 16-62.

³² Abdülâdil, *es-Sulûku'l-insani fi'l-İslâm*, s. 37.

³³ Abdülâdil, a.g.e., ss. 35-6.

³⁴ el-Cevziyye, nefse dair görüşlerine *Medaricu's-sâlikîn ve Kitabu'r-rûh ve Zadu'l-meâd* isimli kitaplarında yer verir. Ona göre nefis birdir. Ancak özellikleri üç tanedir. Bunlar mutmain olan, kınayan ve emreden nefistir. Bkz. Taha, *İlmü'n-nefs fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî*, ss. 136-39.

³⁵ Taha, a.g.e., ss. 140-160.

³⁶ Ruh sağlığına ve psikoterapiye büyük önem veren el-Belhî, obsesyon (vesvese), hüzn, kaygı, öfke kontrolü, sara hastalığı ve tedavi yöntemleri üzerinde durmuştur. Ona göre insanların gelecekle ilgili kaygıları ve geçmişte yaşadıkları, birtakım psikolojik rahatsızlıklara sebep olur. Bkz. Taha, a.g.e., ss. 167-188.

özellikleri, İslâm filozoflarının bugün psikolojide kullanılan metotlara benzer şekilde kullandıkları metotlar, İslâm filozoflarının psikolojiyle ilgili öne çıkan görüşleri ve modern psikolojideki teorilerle karşılaştırılması ele alınan konular arasındadır. Örneğin zihin gelişimi konusunda İbni Tufeyl-Jean Piage karşılaştırması³⁷ ve kişilik konusunda İmam Gazâlî-Gordon Allport karşılaştırması yapılmıştır.³⁸ Zaman zaman bu karşılaştırmalar savunmacı bir yaklaşımla yapılmış ve modern psikolojinin değindiği bazı konuların asırlar önce İslâm filozofları tarafından dile getirildiği vurgulanmıştır. Örneğin Mansûr, Şerbînî ve Fakîy³⁹, Gazâlî'nin 'vehmin tepkinin önüne geçmesi' (سبق الوهم إلى العكس) teorisiyle, Pavlov'dan asırlar önce şartlı refleks teorisini ortaya koyduğuna; Abdulâdil ise, İbni Sîna'nın histeri ve depresyon hastalıklarını ilk tedavi eden kişi olduğuna vurguda bulunur.⁴⁰

İkinci grup kitaplarda ise, konular bazında İslâmî psikoloji ele alınmış ve çoğunlukla modern psikolojiyle karşılaştırmalı olarak konular incelenmiştir. Yine Necâtî, *Kuran ve Psikoloji*⁴¹, *Hadis ve Psikoloji*⁴² isimli kitaplarıyla Kuran ve Sünnet'e dayanan İslâm'ın insan tasavvurunu ortaya koymaya çalışmıştır. İslâmî psikolojinin temel ilkelerini ve psikolojinin ilgilendiği konuları ele alış tarzını işleyen, *İslâmî Psikolojiye Giriş*⁴³ ve *İslâmî Psikoloji*⁴⁴ başlıklı kitaplar yazılmıştır. Bu çerçevede yazılan diğer bazı kitaplar ve içerikleri şu şekildedir:

³⁷ Taha, a.g.e, s. 93.

³⁸ Gazâlî'nin hulk (الخلق) ve Gordon Alport'un "trait" kavramları üzerinde bir karşılaştırma yapılmıştır. Bkz. Muhammed Osman Necâtî, *Dirâsâtu'n-nefsâniyye inde'l-ulemai'l-Müslimîn* [دراسات النفسانية عند العلماء المسلمين], Dârü'ş-Şurûk, Kâhire, 1993, s. 192.

³⁹ Abdülmecîd Mansûr, Zekerîyya eş-Şerbînî ve İsmail el-Fakî, *es-Sulûku'l-insanî beyne't-tefsiri'l-İslâmî ve esesü ilmu'n-nefsi'l-muasir* [السلوك الإنساني بين التفسير الإسلامي وأسس علم النفس المعاصر], Mektebetü'l-encelu'l-Misriyye, Kâhire 2002, ss. 296-7.

⁴⁰ Abdulâdil, a.g.e., s. 37.

⁴¹ Muhammed Osman Necâtî, *el-Kur'ân ve ilmü'n-nefs* [القرآن وعلم النفس], Dârü'ş-Şurûk, Kâhire 1989.

⁴² Muhammed Osman Necâtî, *el-Hadisü'n-nebevi ve ilmü'n-nefs* [الحدِيث النبوي وعلم النفس], Dârü'ş-Şurûk, Kâhire 1993.

⁴³ Hasan Muhammed eş-Şarkâvî, *Nahve ilmi nefis İslâmî* [نحو علم نفس إسلامي], Muessesetü Şebâbî'l-Câmia, İskenderiye 1984.

⁴⁴ Abdullah Muhammed Havâlîde, *Ilmu'n-nefsi'l-İslâmî* [علم النفس الإسلامي], Daru'l-Furkân, Amman 2004.

- **İlmu'n-nefsi'l-muâsır fi dav'i'l-İslâm**⁴⁵: Kuran'da insanın psikolojik yapısının esasları, psikolojik ve fizyolojik motivlerin, ruh sağlığı, kişilik ve duyguların İslâm perspektifinden değerlendirilmesi...
- **Min Hasâisi'n-nefsi'l-beşeriyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**⁴⁶: Cömertlik, cimrilik, aşırılık, itidal, hırs, inat vb konuların dinin ve psikolojinin bakış açılarıyla incelenmesi...
- **Dirâsât fi'l-İlmi'n-nefsi'l-İslâmî**⁴⁷: İslâmî psikolojide psikolojik rahatsızlıkların tedavisindeki temel ilkeler. İnsandaki temel dürtülere İslâmî perspektiften bakış. Haya, vakar, sabır, reca, yakîn, taassub, sıdk gibi kavramların İslâmî psikoloji açısından yorumlanması...
- **İlmu'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insaniyye fi'l-Kitab ve's-Sünne**⁴⁸: Nefs, yaratılış, fitrat, kalp, akıl, fikr, idrak, kişilik, insanın eğilimleri, gaybe inancın insan psikolojisine etkisi, duygular, kendine güven, affetme, sabır, şüphe, riya, psikoterapi, ibadetler ve ruh sağlığı, iyimserlik ve mutluluk vb. konular...
- **Dirâsât fi te'sili'l-İslâmî li'İlmi'n-nefs**⁴⁹: İslâmî psikoloji tanımı, psikolojinin İslâmîleşmesi, psikolojinin İslâm dünyasındaki kökleri, modern psikolojisinin insana bakışı ile İslâmî psikolojik yaklaşımın karşılaştırılması...
- **et-Te'sili'l-İslâmî li'd-dirâsâti'n-nefsiyye**⁵⁰: Psikolojide ve şerî ilimlerde İslâmî kavramının anlamı, psikoloji araştırmalarında Kur'an ve Sünnet'in konumu, psikoloji teorileri ile İslâmî yaklaşımın insana bakışının karşılaştırılması, ruh sağlığı, ruh hastalıklarının sebepleri ve tedavi yollarına İslâmî psikolojik açıdan bir bakış...

---

⁴⁵ Muhammed Mahmud, *İlmu'n-nefsi'l-muâsır fi dav'i'l-İslâm* [علم النفس المعاصر في ضوء الإسلام], Daru's-Şurûk, Cidde 1984.

⁴⁶ Muhammed Ades, *min Hasâisi'n-nefsi'l-beşeriyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* [من خصائص النفس البشرية في القرآن الكريم], Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1985.

⁴⁷ Mahmud el-Bustânî, *Dirâsât fi'l-İlmi'n-nefsi'l-İslâmî* [دراسات في العلم النفس الإسلامي], Daru'l-Belâğa, Beyrut 1991.

⁴⁸ Semih Atif ez-Zeyn, *İlmu'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insaniyye fi'l-Kitab ve's-Sünne* [علم النفس: معرفة النفس الإنسانية في الكتاب والسنة], Daru'l-Kitabi'l-Lübânî, Beyrut 1991.

⁴⁹ Sâlih İbrâhîm es-Sanîu, *Dirâsât fi te'sili'l-İslâmî li'İlmi'n-nefs* [دراسات في التأصيل الإسلامي لعلم النفس], Alemü'l-Kütüb, Riyâd 1995.

⁵⁰ İzzettin Tefvik, *et-Te'sili'l-İslâmî li'd-dirâsâti'n-nefsiyye: el-Bahs fi'n-nefsi'l-insâniyye ve'l-manzûri'l-İslâmî* [النفسيّة: البحث في النفس الإنسانية والمنظور الإسلامي ال تأصيل الإسلامي للدراسات], Daru's-Selâm, Kâhire 1998.

• **es-Sulûku'l-insanî beyne't-tefsiri'l-İslâmî ve esesi ilmi'n-nefsi'l-muâsir**⁵¹: İslâmî bakış açısından insan nefsinin muhteviyatı, kalbin ve nefsin halleri, insan motivlerinin İslâmî yorumu, duyguların İslâmî açıdan yorumu, insan ihtiyaçlarının İslâmî psikolojik yorumu, psikolojik uyumda imanın rolü, kalbin hastalıkları ve uyumsuzluk...

• **eş-Şuûr vemâ verâe'ş-şuûr fi'l-mazûri'l-İslâmî ve ilmi'n-nefsi'l-hadis**⁵²: Psikanalitik teori ve İslâm açısından bilinç ve bilinç dışı kavramlarını açıklamaktadır.

• **Melamihu ilmi nefsi İslâmî**⁵³: İslâm'da psikolojik danışma, bireyin akıl ve ruh sağlığını koruyucu yöntemler, İslâm dinine psikolojik yaklaşım, İslâmî psikolojik açıdan bireyin ihtiyaçları ve doyurulması, düşünme yöntemlerinin geliştirilmesinde İslâm'ın rolü, psikoloji ve İslâm açısından savunma mekanizmaları (الحيل الدفاعية).

• **İlmu'n-nefsi'l-İslâmî**⁵⁴: Psikolojide ve İslâm'da davranış kavramı ve şahsiyet, Kur'an bağlamında motivler, insan gelişiminin temel ilkeleri, İslâm ve psikoloji ışığında insan gelişimi ve ruh sağlığı, Kuran'a göre kalbin hastalıkları, İslâm psikolojisi açısından kişilik bozuklukları ve tedavi yolları...

• **Nahve ilmi nefsi İslâmî**⁵⁵: İslâmî psikolojinin temelleri, İslâmî psikoloji-modern psikoloji karşılaştırması, nefsin özellikleri, kalbin hastalıkları (öfke, kaygı, riya, kibir, ümitsizlik vb), İslâm psikolojisi açısından ruh sağlığı, ruhsal hastalıklardan korunma ve tedavi yolları...

• **es-Sulûku'l-insanî fi'l-İslâm**⁵⁶: Nefs, ruh ve akıl kavramlarına dair İslâm filozoflarının açıklamaları, Müslüman şahsiyetinin özellikleri, İslâm'da duygular ve motivler (güvenlik, açlık, saldırganlık vb.), İslâm'da insan davranışlarının ölçülü olmasındaki etkenler, İslâm'da kardeşlik ve sadâkat....

⁵¹ Abdülmecîd Mansûr, Zekerîyya eş-Şerbînî ve İsmail el-Fakî, *es-Sulûku'l-insanî beyne't-tefsiri'l-İslâmî ve esesi ilmi'n-nefsi'l-muâsir* [السلوك الإنساني بين التفسير الإسلامي وأسس علم النفس المعاصر], Mektebu'l-encelu'l-Mısriyye, Kâhire 2002.

⁵² Adnan Sebîi, *eş-Şuûr vemâ verâe'ş-şuûr fi'l-mazûri'l-İslâmî ve ilmi'n-nefsi'l-hadis* [الشعور وموارء الشعور في المنظور الإسلامي وعلم النفس الحديث], Daru Kuteybe, Dimeşk 1990.

⁵³ Mahir Muhammed Ömer, *Melamihu ilmi nefsi İslâmî* [ملاح علم نفس اسلامي], Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1983.

⁵⁴ Abdullah Muhammed Havâlide, *İlmu'n-nefsi'l-İslâmî* [علم النفس الإسلامي], Daru'l-Furkân, Amman 2004.

⁵⁵ Hasan Muhammed eş-Şarkâvî, *Nahve İlmi Nefsi İslâmî* [نحو علم نفس إسلامي], Muessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1984.

⁵⁶ Muhammed Abdülâdil, *es-Sulûku'l-insanî fi'l-İslâm* [السلوك الإنساني في الإسلام], Daru'l-Mesîra, Amman 2007.

• **ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye inde'l-Müslimîn ve'l-Gazâlî bivechin hâs**⁵⁷: Gazâlî özelinde İslâmî psikolojiyi ele alan bu kitap, İslâmî psikolojinin konusu, kaynakları, metotları, nefsin tanımı ve özellikleri, duyular, idrak, keşf, ilham, fitrat gibi konuları incelemiştir. İslâm'ın ve İslâm düşünürlerinin insan nefesine ve insana dair özel bir görüşü var mıdır? sorusuna cevap aramıştır.

III. DİN PSİKOLOJİSİ

Arap ülkelerinde Din Psikolojisi çalışmaları, modern psikoloji biliminin bu ülkelerde yayılmaya başlamasından itibaren devam etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Arap ülkelerinde dinle ilgili çalışmalarının psikoloji çalışmaları içerisindeki oranı %2'dir.⁵⁸ Buradan hareketle Din Psikolojisi çalışmalarının oranının en az %2 olduğu söylenebilir. Din Psikolojisi çalışmaları genel olarak üniversitelerin eğitim ve edebiyat fakültelerinde bulunan psikoloji bölümündeki akademisyenler tarafından gerçekleştirilmektedir. Psikologlar, Din Psikolojisi çalışmalarında genel olarak anket ve mülakat teknikleri kullanarak saha araştırmaları yapmakla birlikte zaman zaman laboratuvar araştırmalarına da başvurumaktadırlar. Ayrıca psikiyatristler, hem saha araştırması tarzında hem de klinik merkezli Din Psikolojisi çalışmaları yapmaktadırlar. Şâdiye Tel (Ürdün), Salih es-Sanîu (S. Arabistan), Ahmed Abdulhâlik (Kuveyt), Reşad Musa (Mısır), Muhammed el-Mehdî (Mısır) ve Malik Bedrî (Sudan) gibi farklı ülkelerden psikolog ve psikiyatristler Din Psikolojisi alanına giren çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan Reşad Musa, Arap ülkeleri için alanında ilklerden olan Din Psikolojisi kitabının yazarlarından birisidir. Bu kitapta Din Psikolojisinin tanımı, konuları, yöntemi, dinî gelişim, dinî bağlanma, kişilik, ruhsal rahatsızlıklar vb. konular ele alınmıştır.⁵⁹

Yapılan saha araştırmaları ve laboratuvar araştırmalarında, genel olarak başta üniversite öğrencisi olmak üzere öğrenciler örneklem olarak seçilmiştir. Ayrıca öğretmenler, din görevlileri ve klinik çalışmalarda hastalar üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Zaman zaman Din Psikolojisi alanında çalışmalar yapan araştırmacılar, hem Arap ülkeleri-

---

⁵⁷ Abdulkerim Osman, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye inde'l-Müslimîn ve'l-Gazâlî bivechin hâs* [الدراسات النفسية عند المسلمين والغزالي بوجه خاص], Dar Garîb, Kâhire 1981.

⁵⁸ Soueif ve Ahmed, a.g.m., s. 225.

⁵⁹ Reşad Musa ve diğerleri, *İlmi'n-nefsi'd-dinî* [علم النفس الديني], Daru'l-ma'rife, Kâhire 1996; Bu kitaptan önce 1985'de Cyril Burt'ün kitabı, Semîr Abduh tarafından Arapça'ya "İlmü'n-nefsi'd-dini" başlığıyla çevrilmiştir.

ni⁶⁰ kendi aralarında hem de Arap ülkelerini Batı ülkeleri⁶¹ ile karşılaştırdıkları araştırmalar yapmışlardır.

Dünyada Din Psikolojisi sahasındaki gelişmelere paralel olarak, Arap dünyasında da Din Psikolojisi çalışmaları 1980'lerden sonra yoğunluk kazanmıştır. 1980 öncesi Din Psikolojisi çalışmalarının sayısı sonrasına göre oldukça azdır. Din Psikolojisi araştırmalarının konu çeşitliliği geniş bir yelpaze arz etmektedir. Dindarlık, değerler, dinî ve ahlâkî gelişim, dindarlık-ruh sağlığı, dindarlık-kişilik ve kimlik, dindarlık-başa çıkma, dinî danışmanlık gibi konular en çok ilgilenilen araştırma alanlarıdır. Ayrıca zaman zaman tasavvuf psikolojisi, parapsikoloji gibi konulara da değinilmiştir.

a) Din Psikolojisi Makalelerinin Yayınlandığı Dergiler

Arap dünyasında sadece Din Psikolojisi alanına hasredilmiş herhangi bir dergi bulunmamaktadır. Ancak psikoloji ve psikiyatri alanında yayınlanan pek çok akademik dergilerde ve üniversitelerin sosyal ve beşeri bilimler bölümünde yayınlanan fakülte dergilerinde bugüne kadar Din Psikolojisi alanına giren pek çok makale yayınlanmıştır. Bu dergilerden bazıları şunlardır:

Psikoloji Araştırmaları Dergisi (Psychological Quarterly/دراسات نفسية): Mısırlı Psikologlar Derneği (رابطة الأخصائيين النفسيين المصرية) /The Egyptian Psychologists Association (EPA), tarafından çıkarılan bu dergi, 1991'den itibaren yayınlanmaktadır. Bugüne kadar dergide, "dindarlık", "dinî başa çıkma", "dinî yönelim", "dinî fundamentalizm", "alkol ve uyuşturucu kullananlarda dinî eğilim", "dindarlık ve kişilik bozuklukları", "dindarlık ve mutluluk", "dindarlık ve şiddet" gibi konularda makaleler yayınlanmıştır.⁶²

⁶⁰ Ömeğin çeşitli konularda Mısır ile Suüdi Arabistan arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır. Mahmûd Reşâd, "Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî ve't-tefkîrî't-tecrîdî ve esâlib muvâcihe'l-müşkilât lede müdmeriyî'l-muhaddirât: Dirâse abra sekâfiyye" [مظاهر الوعي الديني والتفكير التجريدي واساليب مواجهة [المشكلات لدى مدمني المخدرات: دراسة عبر ثقافية Havliyât âdâb Ayn Şems, c. 33, Ekim-Aralık 2005, ss. 11-58; Muhammed Atif Reşad Ze'ter, "Dirâse segâfiyye mugârîne li't-tevecühi'd-dînî ve's-sulûki'l-udvânî lede'ş-şebâbi'l-câmîi" [دراسة ثقافية مقارنة للتوجه الديني والسلوك العدوان لدى الشباب الجامعي] Dirâsât Nefsiyye, 10 (2), 2000, ss. 183-214.

⁶¹ Mısır-Ispanya, Kuveyt-Amerika arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır. M. Ahmed Abdel Khalek ve Joaquin T. Sabado, "Anxiety and Death Anxiety in Egyptian and Spanish Nursing Students", *Death Studies*, 29, 2005, pp. 157-169; Ahmed M. Abdel Khalek ve David Lester, "Death Obsession in Kuwaiti and American College Students", *Death Studies*, 27, 2003, pp. 541-553.

⁶² http://www.eparanm.org/db_admin/inner.asp?view=derdef (15.02.2010).

Disiplinlerarası Psikoloji Dergisi (Interdisciplinary Psychology/الثقافة النفسية): Beyrut'da 1990'dan beri Psikolojik ve Psikosomatik Araştırmalar Merkezi (المتمخصصة): Beyrut'da 1990'dan beri Psikolojik ve Psikosomatik Araştırmalar Merkezi (مركز الدراسات النفسية والنفسية-الجسدية) tarafından yayınlanan bu dergide, psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde dinî/geleneksel yöntemleri konu alan (dua ve iman ile tedavi, Kur'an okumanın insan ruhuna etkisi vb.), dinî yönelim psiko-sosyal uyum ilişkisini inceleyen, modern terapi tekniklerini İslâmî açıdan ele alan makaleler yayınlanmaktadır.⁶³

Arapça Psikoloji Araştırmaları Dergisi (Arabic Studies in Psychology/دراسات عربية في علم النفس): Kâhire'de Daru'l-Garîb tarafından 2002'den beri yayınlanan bu dergide, "dindarlık", "dindarlık ve ölüm kaygısı", "dindarlık ve iyimserlik" "dindarlık ve kişilik", "dindarlık ve başa çıkma", "dindarlık ve psiko-sosyal uyum" gibi konularda makaleler yayınlanmıştır.⁶⁴

Ruh Sağlığı Dergisi (Mental Health/الصحة النفسية): Yemen Psikoloji Derneği (الجمعية اليمنية النفسية) tarafından 1992'den beri yayınlanan bu dergide, zaman zaman dindarlığın ruh sağlığına etkisini ele alan makalelere yer verilmektedir.⁶⁵

Nefsu'l-Mutmainne Dergisi (Mental Peace Journal/المجلة النفس المطمئنة): Suûdi Arabistan'da 1984 yılından itibaren her dört ayda bir yayınlanan bu dergi, Uluslararası İslâm Ruh Sağlığı Cemiyeti (الجمعية العالمية الإسلامية للصحة النفسية)⁶⁶ tarafından çıkarılmaktadır. Dergide bugüne kadar psikiyatriyle ilgili makalelerin yanı sıra din ve ruh sağlığıyla alakalı pek çok makale yayınlanmıştır. "Psikolojik hastalıklara karşı koruyucu bir yöntem olarak İslâmî psikoloji kültürünün yayılması" derginin temel hedefidir. Bugüne kadar yayınlanan konular, "bir psikoterapi yöntemi olarak din, tasavvuf ve psikoterapi, dinî psikolojik açıdan depresyon..."⁶⁷

Arap Psikiyatri Dergisi (The Arab Journal of Psychiatry / المجلة العربية للطب النفسي): Amman'da Arap Psikiyatristler Derneği tarafından 1989 yılından itibaren yayınla-

---

⁶³ <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (12.02.2010).

⁶⁴ <http://www.bibliIslâm.net/ar/Elibrary/journaldetails.aspx?id=565> (15.02.2010).

⁶⁵ <http://www.arabpsynet.com/HomePage/Psy-Reviews.htm> (14.02.2010).

⁶⁶ Kâhire'de 1984 yılında kurulan bu kurumun temel hedefi, "psikolojik hastalıklarda İslâmî psikolojik bir model ortaya koymak"tır. Kuruluşundan itibaren din ile psikolojinin konu edildiği pek çok konferans ve sempozyuma imza atmıştır. <http://www.arabpsynet.com/HomePage/Psy-Ass.htm> (18.03.2010).

⁶⁷ <http://www.elazayem.com/mental%20peace.htm> (19.02.2010).

nan bu dergide, zaman zaman dinin ve dinî unsurların kültürel bağlamda ruh sağlığıyla ilişkisini ele alan makaleler yayınlanmaktadır.⁶⁸

Bu dergilerin dışında Mısır'da yayınlanan, *Dirâsât Arabiyye fi ilmi'n-nefs* (دراسات عربية في علم النفس) ve *The Egyptian Journal of Psychiatry*; Kuveyt'de yayınlanan *Mecelletü't-terbeviyye* (المجلة التربوية)⁶⁹; Filistinde yayınlanan *Mecelle camiatü'l-İslâmiyye* (مجلة جامعة الإسلامية)⁷⁰; Ürdün'de yayınlanan *Ebhâsü'l-Yermük* (ابحاث اليرموك) gibi dergiler de Din Psikolojisiyle alakalı makaleler yayınlamaktadırlar.

b) Din Psikolojisiyle İlgili Tezler

Arap ülkelerinde, özellikle üniversitelerin edebiyat ve eğitim fakültelerinin psikoloji bölümlerinde, Din Psikolojisinin konularıyla alakalı pek çok yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmaktadır. Aynü'ş-Şems (Mısır), Kral Suûd (S. Arabistan), Yermük (Ürdün), Ümmü'l-Kurâ (S. Arabistan), Ezher (Mısır/Filistin), Muhammed Haydar (Cezayir), Ümmü Derman (Sudan) ve Kuveyt (Kuveyt) üniversiteleri Din Psikolojisi alanında tezlerin yapıldığı üniversitelerin başında gelmektedir. Tezlerde, Din Psikolojisi konularını içeren teorik araştırmalar yapılmakla birlikte daha çok anket ve mülakat tekniklerine dayanan saha araştırmaları gerçekleştirilmiştir.

Din Psikolojisinin hemen hemen tüm konularında tezler yapılmasına rağmen, burada sadece tez başlığında **dindarlık** ve **din** kavramları geçen bazı araştırmalara yer verilmektedir. Tezlerde özellikle şu konular çalışılmıştır:

- **Dindarlık ve psikososyal değişkenlerle ilişkisi:** Esmâ Bevûd, *et-Tedeyyün ve alâkatühu bi ba'zi'l-müteğayyirâti'n-nefsiyyeti'l-ictimaiyye inde ayyine min taldeti'l-câmia* [التدين وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية الاجتماعية عند عينة من طلبة الجامعة], Risâletü'l-macester, Câmia Muhammed Haydar Biskra, Cezayir 2008.⁷¹
- **Aile eğitimi ve dindarlık:** Abdurrahman es-Salih, *el-Alâka beyne tenşieti'l-üseriyye ve müstevâ's-sulûki'd-dinî lede tullabi ve talibâti'l-merhaleti's-saneviyye bi mintikati Riy'ad* [العلاقة بين تنشئة الاسرية ومستوى السلوك الديني لدى طلاب وطالبات]

⁶⁸ <http://www.arabjpsychiat.com/> (03.03.2010)

⁶⁹ <http://pubcouncil.kuniv.edu.kw/kashaf/all.asp?id=4> (26.10.2010).

⁷⁰ <http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/search.aspx> (26.02.2010).

⁷¹ <http://www.ed-uni.net/ed/showthread.php?p=111633> (26.02.2010).

[المرحلة الثانوية بمنطقة الرياض], Risâletü'l-macester, Külliyyetü'l-ulûmi'l-ictimaiyye, Camiâtu'l-İmam Muhammed bin Suûdi'l-İslâmiyye, Riyâd 1992.⁷²

- **Suç işleme ve dindarlık:** Salih es-Sanû, *el-Alâka beyne müstevâ't-tedeyyün ve's-sulûku'l-icrâmî* [العلاقة بين مستوى التدين والسلوك الإجرامي], Risâtü'd-doktora, Külliyyetü'l-Ulûmu'l-İctimâiyye, Camiâtu'l-İmam Muhammed bin Suûdi'l-İslâmiyye, Riyâd 1989.⁷³
- **İletişim ve dindarlık:** Abdullah el-Huseyn, *el-Alâka beyne müstevâ't-tedeyyün ve istihdam vesaili'l-İlam: Dirâse meydanîyye alâ tullabi ba'z câmiâti's-Suûdiyye* [العلاقة بين مستوى التدين واستخدام وسائل الاعلام : دراسة ميدانية على طلاب بعض جامعات السعودية], Risâletü'l-macester, Câmia Meliki's-Suûd, Riyâd 2002.⁷⁴
- **Dindarlık ve ölüm kaygısı,** Macid Muhammed Halil, *et-Tedeyyün ve kalagu'l-mevt ve alâkatühâ bidâfiyyeti'l-incâz lede muallimî medârisi's-sâneviyye fi muhâfaza şimâli Gazze* [التدين وقلق الموت وعلاقتها بدافعية الانجاز لدى معلمى مدارس غزة [الثانوية فى محافظة شمال غزة], Risâletü'l-macester, Câmîatu'l-Ezher, Gazze 2006.⁷⁵
- **İş doyumunu ve dindarlık:** Süleyman Kahtânî, "el-Alâka beyne müstevâ't-tedeyyün ve'-ridau'l-vazîfi ve'l-intaciyye fi'l-amel: Dirâsetü ala muvazzaffi's-şeriketi's-Suûdiyye li-sinââtî'l-esâsiyye [العلاقة بين مستوى التدين و الرضا الوظيفي و [الانتاجية في العمل : دراسة على موظفي الشركة السعودية للصناعات الاساسية (سابك)], Risâletü'd-doktora, Câmîatu'l-İmam Muhammed bin Suûdu'l-İslâmiyye, Riyâd 1996.⁷⁶
- **Psikolojik ihtiyaçların doyurulması ve dindarlık:** Halid es-Sa'dî, *İşbau'l-hâcâtü'n-nefsiyye ve alâkatuhu bi't-tedeyyün inde tullâbi'l-merhaleti'l-câmiyye fi medineti'r-Riyâd* [إشباع الحاجات النفسية وعلاقته بالتدين عند طلاب مرحلة جامعية في [مدينة الرياض], Risâletü'l-macester, Câmîatu'l-İmam Muhammed bin Suûdu'l-İslâmiyye, Riyâd 1997.⁷⁷

---

⁷² <http://colleges.ksu.edu.sa/ArabicColleges/CollegeOfEducation/psychology/Page/Search.aspx> (26.02.2010).

⁷³ <http://colleges.ksu.edu.sa/ArabicColleges/CollegeOfEducation/psychology/Page/Search.aspx> (26.02.2010).

⁷⁴ <http://www.kfnl.gov.sa/> (24.02.2010).

⁷⁵ <http://www.ed-uni.net/ed/showthread.php?p=111633>. (26.02.2010).

⁷⁶ <http://www.kfnl.gov.sa/> (24.02.2010).

⁷⁷ <http://www.kfnl.gov.sa/> (24.02.2010)

- **Ahlâkî kaygı ve dinî değerler:** Muhammed Havâle, *el-Kalagu'l-ahlâkî ve alâkatühü bi'l-kıyem ve'l-mefâhîmî'd-dînîyye lede şerâih mine ş-şebâbi'l mısırîyyi'l-câmîi* [القلق الأخلاقي وعلاقته بالقيم والمفاهيم الدينية لدى شرائح من الشباب المصري] [الجامعي: دراسة ميدانية], Risâletü'l-macester, Câmia Aynü-Ş-Şems, Külliyyetü'l-benât, Kâhire 1990.
- **Kaygı ve dindarlık:** Ümmü Seleme Tamar, *Semmetü't-tedeyyün ve alâgatuhâ bi'l-kalak lede tullâbi'l-merhaleti's-saneviyye bi muhâfazati Bortesüdan* [سمة التدين وعلاقتها بالقلق لدى طلاب المرحلة الثانوية بمحافظة بورسودان], Risâletü'l-macester, Câmia Ummi Derman, Külliyyetu't-terbiye, Hartûm 1998.⁷⁸
- **Psikolojik baskılar, kişilik özellikleri ve dindarlık:** Emel Vedâyi, *ed-Duğûtu'n-nefsiyye ve alâgatuhâ bi't-tedeyyün ve ba'zı semmâti'ş-şahsiyye lede muallimî ve muallimâti'l-merhaleti's-saneviyye bi muhâfazati Bahrî* [الضغوط النفسية وعلاقتها] [بالتدين وبعض سمات الشخصية لدى معلمي ومعلمات المرحلة الثانوية بمحافظة بحري], Risâletü'l-macester, Câmia Ummi Derman, Külliyyetu'l-Âdab, Hartûm 2003.⁷⁹
- **Çevreci yaklaşımlar ve dindarlık:** Yakût Batrân, *İtticâhât muallimî merhaleti'l-esas nahve'l-bîeti ve alâgatuhâ bi semmetü't-tedeyyün ve ba'zî'l-müteğayyirât: Dirase meydanîye bi muhâfazati'l-Hartûm* [اتجاهات معلمي مرحلة الاساس نحو البيئة وعلاقتها بسمة التدين وبعض المتغيرات الديمغرافية: دراسة ميدانية بمحافظة الخرطوم], Risâletü'l-macester, Câmia Ummi Derman, Külliyyetu'l-Adab, Hartûm 2002.⁸⁰
- **Benlik kavramı, kendini gerçekleştirme ve dindarlık:** Emanî İbrahim, *Semmetü't-tedeyyün ve alâgatuhâ bi mefhumu'z-zât ve dâfi'il-incâz lede tullâb ve talibâti'l-merhaleti's-saneviyye garbi Kordifân* [سمة التدين وعلاقتها بمفهوم الذات] [والدافع للإنجاز لدى طلاب وطالبات المرحلة الثانوية غرب كردفان], Risâletü'l-macester, Câmia Ummi Derman, Külliyyetu't-terbiye, Hartûm 2002.⁸¹
- **Eğitimde uyum ve dindarlık:** Muhsin Ahmed el-Gâzî, *Semmetü't-tedeyyün lede tullâb ve talibâti'l-merhaleti's-saneviyye ve alâgatuhâ bi't-tevfâgu'd-dirâsi: Dirâse meydanîyye bi muhâfazati'd-Dâmir* [سمة التدين لدى طلاب وطالبات المرحلة الثانوية]

⁷⁸ Salahaddin Ferah, Atâullah Behit ve Fadl Abdurrazî eş-Şeyh, "Resâilu'l-macester ve'd-doktora fi ilmi'n-nefs bi'l-Câmiâti's-Südâniyye fi rubi gam (1977-2003)" [رسائل الماجستير والدكتورة في علم النفس] [جامعة السودان في ربع قرن], *Mecelle dirâsât terbeviyye*, 2 (13), 2003, ss. 77-113.

⁷⁹ Ferah, a.g.m., 77-113.

⁸⁰ Ferah, a.g.m., 77-113.

⁸¹ Ferah, a.g.m., 77-113.

[وعلقتها بالتوافق الدراسي (دراسة ميدانية بمحافظة الدامر) Risâletü'l-macester, Câmia Ummi Derman, Külliyyetu't-terbiye, Hartûm 2000.⁸²

- **Dogmatizm ve dindarlık:** Hüseyin Kahtânî, *et-Tedeyyün ve alâkatü bi'l-cumûdu'l-fikrî lede talebe külliyyeti'l-muallimîn bi medineti Tebûk* [التدين وعلاقته بالجمود], Risâletü'l-macester, Câmia Mu'te, Külliyyâti'd-dirâsâti'l-ulyâ, Kerek/Ürdün 2007.⁸³
- **Dinî gelişim:** Hâlid Havâlîde, *Tatavvur müstevâ'l-mefâhîmi'd-dîniyye inde talebeti'l-merhaleteyni'l-ibtidaiyye ve'l-i'dadiyye fi'l-Ürdün* [تطور مستوى المفاهيم], Risâletü'l-macester, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Amman 1988.
- **Dindarlık ile kişilik ilişkisi:** Emel Muhammed Bedr, *Ba'zu semmâti'ş-şahsiye fi dav'i müsteva's-sulûku'd-dînî lede ayyine min tâlibât câmiatu'l-Melik Suûd* [بعض سمات الشخصية في ضوء مستوى السلوك الديني لدى عينة من طالبات جامعة الملك سعود], Risâletü'l-macester, Câmiatü'l-Melik Suûd, Riyâd 1997.⁸⁴
- **Dindarlık ve depresyon:** Sâlim eş-Şehrî, *İltizâmu'd-dînî fi'l-İslâm ve alâkatuhu bi'l-iktiâbî'n nefsi lede ayyine min tullâbi Ümmi'l-Kura bi Mekkete'l-Mukerreme* [الالتزام الديني في الإسلام وعلاقته بالاكتناب النفسي لدى عينة من طلاب جامعة], Risâletü'l-macester, Câmiatü ümmi'l-kura, Külliyyetu't-terbiye, Mekke 1996.⁸⁵

---

⁸² Ferah, a.g.m., 77-113.

⁸³ <http://hip.jopuls.org.jo/web/ju> (24.02.2010)

⁸⁴ <http://www.biblioislam.net/ar/Elibrary/card.aspx?tblid=4&ID=15960> (21.06.2010)

⁸⁵ <http://tv.ksu.edu.sa/sites/KSUArabic/Research/ncys/Lists/List4/AllItems.aspx> (24.02.2010)

c) Dindarlık Çalışmaları ve Dindarlığın Ölçülmesi

Dindarlık⁸⁶ konusunda empirik nitelikli ilk çalışmayı yapanlardan birisi olan Diyab, üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmasında, dindarlık üzerinde etkili olan etkenler üzerinde durmuştur.⁸⁷ Ona nazaran daha tafsilatlı bir çalışma yapan Mısırlı psikiyatrist, el-Mehdi ise, dindarlık tipleri üzerine yoğunlaşmış ve on farklı dindarlık formu belirlemiştir: **(1)** Fikrî/bilgisel dindarlık: Bu dindarlık tipinde kişi dinî emirleri bilir fakat onları gündelik hayatında yaşamaz. **(2)** Duygusal dindarlık: Kişi dinî ilkelere coşkun bir ilgi duyar ancak dini tartışabilecek bilgiye sahip olmaz. **(3)** Davranışsal dindarlık: Kişi dinî duyguya veya yeterli dinî bilgiye sahip olmasa da ritüelleri uygular. **(4)** Faydacı dindarlık: Kişi dinî uygulamalar yaparken özel maslahatlar gözetir. **(5)** Hidâyet tarzı dindarlık: Kişi hayatında uzun süre dine uzak dururken farklı sebeplerle aniden dine yönelir ve aşırı bağlanır. **(6)** Savunmacı dindarlık: Korku, kaygı, günahkârlık duygusu, sosyal ve iktisadi şartların getirdiği hayal kırıklıklarına karşı savunmacı bir dindarlık. **(7)** Marazi dindarlık: Dindarlık akli ve zihni anlamda hastalıklı bir hal alır. Hatta kişi kendisini insanları hidayete erdirecek kimse olarak görebilir. **(8)** Aşırı dindarlık: Kişi dinî uygulamalarda aşırılığa kaçır. Duygusal, davranışsal ve fikri anlamda aşırılığa gider. **(9)** Mistik dindarlık: Kişi varoluşla birlik tecrübesi yaşar. Yaratıcı ile birlik halinde olduğuna dair derin bir hisse sahiptir. **(10)** Hakiki dindarlık: Kişi duygusal, davranışsal ve fikri açıdan bir denge içerisinde dinî yaşar. Birey benliğiyle ve davranışıyla uyum içerisinde.⁸⁸

Bu çalışmaların yanı sıra dindarlık konusunu ele alan pek çok empirik araştırma yapılmıştır. Araştırmalarda dindarlık konusu, cinsiyet, yaş, ekonomik durum vb. demografik değişkenler ve kişilik, ruh sağlığı, kimlik gibi pekçok değişkenle ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Burada dindarlıkla ilgili ölçek geliştirme çalışmalarına yer verilecek ve dindarlığın diğer değişkenlerle ilişkisi ilerleyen bölümlerde ilgili başlıklar altında sunulacaktır.

⁸⁶ Dindarlık konusunda bazı araştırma merkezleri büyük ölçekte araştırma yapmaktadır. Suûdi Arabistanda'ki el-Asbar (الاسبار) bunlardan biridir. Örneğin bu kurum, ülkenin 15 şehrinde yaşları 15-29 arasında değişen 3150 kişi üzerine bir dindarlık araştırması gerçekleştirmiştir. Araştırma raporu için bkz. <http://www.asbar.com/ar/contents.aspx?c=71> (16.04.2010).

⁸⁷ İsmail Diyab, *Ba'zu'l-guvâ ve'l-avâmîl'l-mü'sira alâ't-tedeyyüni'l-İslâmî lede's-şebâbi'l-câmiî: Dirâse meydaniyye* [بعض القوى والعوامل المؤثرة على التدين الإسلامى لدى الشباب الجامعى : دراسة ميدانية], Dâru'l-fikr, Kâhire 1977.

⁸⁸ Muhammed el-Mehdî, "Enmâtü't-tedeyyün" [انماط التدين], *Mecelletü'n-Nefsi'l-Mutmainne*, sy. 65, 2001; http://www.maganin.com/drs/dr.mohamed_mahdy.htm 24.03.2010).

Arap ülkelerinde psikoloji ve Din Psikolojisi çalışmaları başlangıçta Batı'da geliştirilen ölçekler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. 1980'lerden sonra, Batı'da geliştirilen ölçeklerin kültürel uyarlanması yanı sıra kültüre özgün yeni ölçekler de geliştirilmektedir. Dindarlık ve değer ölçekleri bunlardandır. Dindarlık çalışmalarında, Allport ve Ross tarafından geliştirilen *Dinî Yönelim Ölçeği* en çok kullanılan ölçeklerdendir.⁸⁹ Ancak bu ölçek bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Eleştirenlerden birisi olan Ruveyteu'ya göre iç kaynaklı/dış kaynaklı dinî yönelim ayırımı belirli bir kültürle sınırlıdır. Bu haliyle özellikle İslâm kültürüne uymamaktadır. Örneğin ölçekte şu sorular yer almaktadır: “*Dua etmedeki asıl hedef(im), güvende olma ve rahatlama hissidir*”, “*İbadet mekânına gitme(m), sosyal iletişimimi güçlendirmek için bir fırsattır.*” Bu sorular, Müslüman bir örnekleme sorulduğu takdirde; iç kaynaklı, dış kaynaklı ve sorgulayıcı dinî yönelimler arasında çok farklılık görülmeyebilir. Çünkü dinî duygular, müslümanlar için dinin önemli göstergeleridir. Bu nedenle, bu tür bir dinî yönelim ayırımını, kullanmadan önce uygunluğunun test edilmesi gerekir. Ayrıca yöntem açısından doğru olan, yukarıdaki dinî yönelim ayırımının, bir başka ifadeyle dinî yönelimler ölçeğinin (özellikle Allport'un dinî yönelim ölçeği), farklı çevrelerde ve özellikle Hristiyan olmayan kültürlerde geçerliliğinin sağlanmasıdır.⁹⁰

Din Psikolojisi çalışmalarında, Batı ülkelerinde geliştirilen ve uygulanan ölçeklerin kullanıldığı gibi “dinî yönelim”, “dindarlık”, “dinî bağlılık” “İslâmî/dinî değerler” gibi adlarla pek çok dindarlık ölçeği de geliştirilmiştir. Dindarlık, çok boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiş ve ölçekler buna göre hazırlanmıştır. Ölçekler oluşturulurken dindarlık konusunda Glock'un ve Allport'un ortaya koyduğu boyutlandırma temel alınmıştır. Örneğin Rıdvan, “Şeker Hastalarında Kaygı ve Dindarlık...” isimli tezinde farzlara ve vaciplere bağlılığı ve ibadetlere devamı kapsayan iki boyutlu 18 sorudan müteşekkil bir dindarlık ölçeği oluşturmuştur. Ölçekte, “iyiliği emretmeye kötülükten sakındırmaya çalışırım”, “küçüklerime merhamet eder büyüklerimi sayarım”, “günah işlediğimde tevbe ederim”, “namazları vaktinde kılarım”, “gıybet ve nemimeden kaçınırım”, “nafile oruç tutarım”, “başıma bir felaket geldiğinde sabrederim”, “zekâtımı veririm” gibi ifadeler yer almıştır.⁹¹ Hucâr ve Rıdvân daha

⁸⁹ Örneğin Reşâd, “Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî ve't-tefkiri't-tecrîdî ve esâlib muvâcihe'l-müşkilât lede müdmeniyyi'l-muhaddirât: Dirâse abra sekâfiyye”, ss. 11-58; Abdullah Salih er-Ruveyteu, “Ebâdü't-teveccühü'd-dînî ve alâkatühâ bi'l-avamil'i'l-hamse fi'ş-şahsiyye” [ابعاد التوجه الديني وعلاقتها بالعوامل الخمسة في الشخصية], *Dirâsât Arabiyye fi İlmî'n-nefs*, 7 (2), 2008, ss. 305-334.

⁹⁰ er-Ruveyteu, a.g.m., s. 307.

⁹¹ Nkl., Beşir İbrahim Hucâr ve Sâmi Ebu İshak, “et-tevâfuk lede merîdât saratani's-sedî bi muhâfazâti Gazze ve alakatuhu bi mustevâ'iltizamî'd-dînî ve muteğayyirât uhrâ” [التوافق لدى مريضات سرطان]

sonra bu ölçekte bazı değişiklikler yaparak ölçeği, “dine cevherî yönelim” ve “dine hâricî/zahirî yönelim” boyutlarından ve 27 ifadeden oluşan dindarlık ölçeğine dönüştürmüşlerdir. Ölçekte dindarlığın dışarıdan gözlenebilen tutum ve davranışlarını (İyiliği emretmeye kötülükten sakındırmaya gayret ederim, Komşularıyla iyi geçinirim, Muhtaçlara yardım ederim vb.) içeren boyutuna **zahiri dindarlık** (et-tedeyyünü’z-zâhirî, 14 ifade); dışarıdan gözlenemeyen daha çok içsel yaşantı halini kapsayan ifadelerden oluşan (Kur’an okuduğumda derin bir huzur ve rahatlık hissederim, Allah’a dua ettiğim ve nimetlerine şükrettiğim zaman mutlu olurum, namazlarımı huşu ve mutmain olmuş bir kalple kılmaya özen gösteririm vb.) boyutuna **cevherî dindarlık** (et-tedeyyünü’l-cevherî-13 ifade) ismi verilmiştir.⁹²

Bedr ise, dindarlığı ölçmek için 10 soruluk **Dinî Davranış Ölçeği** geliştirmiştir. Ölçekte “Namazları vaktinde kılarım”, “Namazların dışında da Kur’an okurum”, “Güncel meselelerle ilgili dinin ne dediğini dikkate alırım” gibi sorular yer almış ve bu sorulara ‘hiç, nadiren, bazen, çoğunlukla ve her zaman’ gibi seçenekler sunulmuştur. Bedr, ölçeği zahiri dinî davranışlar ve zahiri olmayan dinî davranışlar olarak iki boyutta ele almıştır.⁹³ Bu ölçek, daha sonra başka araştırmalarda da kullanılmıştır.⁹⁴

İki boyutlu dindarlık ölçeğinin yanı sıra çok boyutlu ölçeklerde geliştirilmiştir. es-Saniü 60 ifadeden oluşan 4 boyutlu bir dindarlık ölçeği geliştirmiştir.⁹⁵ Ölçeğin boyutları şunlardır: inanç esasları (imaniyât), İslâm esasları (ibâdat), emirler (vacibât), yasaklar (menhiyât). Bazı araştırmacılar⁹⁶ bu boyutları, inanç esasları (imaniyât), ibadetler (ibadât),

[التدي بمحافظات غزة وعلاقته بمستوى الالتزام الديني ومتغيرات أخرى, *Mecelletü’l-Câmiatü’l-İslâmî*, 15 (1), 2007, ss. 577-78.

⁹² Beşir İbrahim Hucâr ve Abdülkerim Rıdvân, “et-teveccüh nahve’t-tedeyyün lede talebeti’l-Câmiati’l-İslâmiyye bi Gazze” [التوجه نحو التدين لدى طلبة الجامعة الإسلامية بغزة], *Mecelletü’l-Câmiatü’l-İslâmî*, 14 (1), 2006, ss. 278-9.

⁹³ Emel Muhammed Bedr, *Ba’zu semmâti’s-şahsiyye fi dav’i müsteva’s-sulûku’d-dînî lede ayyine min tâlibât Câmiatu’l-Melik Suûd* [بعض سمات الشخصية في ضوء مستوى السلوك الديني لدى عينة من طالبات جامعة الملك سعود], *Risâletü’l-macester, Câmiatü’l-Melik Suûd*, 1997.

<http://tv.ksu.edu.sa/sites/KSUArabic/Research/ncys/Lists/List4/DispForm.aspx?ID=50> (02.03.2010).

⁹⁴ Nasır el-Mehârib, “et-Tedeyyün ve’l-umr ve e’radi’l-ittirâbâtî’n-nefsiyye lede murahikîn fi’l-memleketi’l-Arabiyyeti’s-Suûdiyye” [التدين والعمر واعراض الاضطرابات النفسية لدى المراهقين في المملكة العربية السعودية], *Mecelle külliyyeti’l-Adâb, Câmiatü’l-Kâhire*, 63 (2), 2003, ss. 197-229.

⁹⁵ Salih b. İbrahim es-Saniü, *Dirâsât fi ilmi’n-nefs min manzûri’l-İslâmî* [دراسات في علم النفس من منظور الإسلامي], *Dâr Alemi’l-Kütüb, Riyâd* 2002, s. 71.

⁹⁶ Osman Hamûd el-Hadar, “et-Tedeyyün ve’ş-şahsiyye ehâdiyyeti’l-akliyye fi ba’z şeraihi’l-müctemai’l-Kuveyti” [التدين والشخصية الاحادية في بعض شرائح المجتمع الكويتي], *Dirâsât Nefsiyye*, 10 (1), 2000, ss. 3-28.

geleneksel değerler (adât), cehennemden koruyucu emirler (münciât) ve insanı helak eden hususlar (muhlikât) şeklinde tasarlamıştır.

Yukarıda zikredilen dindarlık ölçeklerinin dışında Diyab, Necihî ve Negîb⁹⁷ tarafından geliştirilen **Dinî Bağlılık Ölçeği** ve Buheyri ve Demirtaş⁹⁸ tarafından geliştirilen **Dinî Yönelim Ölçeği** gibi ölçekler de bulunmaktadır.

d) Dindarlık ve Demografik Değişkenler

Dindarlık-demografik değişkenler bağlamında yapılan araştırmalarda dindarlık, cinsiyet, eğitim durumu, yaşanan yer, meslek, eğitim durumu ve başarı durumu (öğrenciler için) gibi değişkenlerle ilişkili olarak ele alınmıştır. Zaman zaman ülkeler arası karşılaştırmalı araştırmalarda değişik ülkelerde yaşamının dindarlık ve dindarlığın değişik boyutları açısından ne tür bir farklılığa yol açtığı sorusuna da cevap aranmıştır. Yapılan araştırmaların pek çoğunda Türkiye'de⁹⁹ ve Batı'da¹⁰⁰ yapılan araştırmalarda olduğu gibi kadınların dindarlık düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Hucâr ve Rıdvân, Gazze İslâm Üniversitesi'nde okuyan 370 öğrenci üzerine yaptıkları araştırmada, öğrencilerin **zahiri** ve **cevherî** dinî yönelimlerini incelemiş, dinî yönelimin cinsiyet değişkeni, başarı durumu, öğrencilerin okudukları bölüm gibi değişkenlerle ilişkisini ele almıştır. Cevherî yönelimin zahiri yönetime göre daha yüksek, kızların dindarlık düzeyinin erkeklere göre daha fazla olduğunu tespit etmiştir.¹⁰¹

Me'ûd, Mısır'da 663 lise öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmasında, öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları, anne-babalarının eğitim durumu, sosyal çevreleri gibi değişkenlerin dindarlık üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırmada, dindarlığı ibadet, inanç esasları ve ahlâk bağlamında ölçen bir ölçek kullanmıştır. Dindarlıkta, erkeklerle kızlar

---

⁹⁷ İsmail Diyab, Muhammed Necihî ve Abdurrahman Negîb, *Migyâsi'l-iltizâmi'd-dinî lede's-şebâbi'l-Müslim* [مقياس الالتزام الديني لدى الشباب المسلم], el-Encelu'l-Mısıryye, Kâhire 1983.

⁹⁸ Abdurrâgib Buheyri ve Adil Demirtaş, *Migyasu'l-va'yu'd-dîni* [مقياس الوعي الديني], Mektebetü'l-Nehdeti'l-Arabî, Kâhire 1988.

⁹⁹ Hasan Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi, Adana 2003, ss. 130-146; Ali Ayten, *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psiko-sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, ss. 137-38.

¹⁰⁰ Tony Walter and Grace Davie, "The Religiosity of Women in the Modern West", *The British Journal of Sociology*, 49 (4), 1998, s. 640.

¹⁰¹ Hucâr ve Rıdvân, "et-teveccüh nahve't-tedeyyün...", s. 289.

arasında erkekler lehine, kırsal kesimde yaşayanlar ile kentte yaşayanlar arasında kırsal çevrede yaşayanlar lehine fark tespit edilmiştir.¹⁰²

el-Mehârib, Suûdi Arabistan'da ergenler üzerine yaptığı araştırmasında, kızların dinî davranışları yerine getirme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Gelişim teorilerine uygun olarak dindarlığın, ergenliğin ilk dönemlerinde yüksek olduğu, ortalarında düştüğü ve ergenliğin sonuna doğru tekrar arttığı bulgulanmıştır.¹⁰³

Berekât, Filistin'de el-Kuds üniversitesinde yaptığı araştırmasında, eğitimde başarı durumu, baba-anne mesleği gibi değişkenlerin dinî bağlıkta farklılık yaratmadığını bulgulanmıştır.¹⁰⁴

el-Hadar, Kuveyt'te üniversite öğrencileri ve din adamları üzerine yaptığı araştırmasında, kadınların genel dindarlıkta ve alt boyutlarında erkeklere göre daha yüksek eğilimlere sahip olduğunu, ancak erkeklerle kadınlar arasında dindarlığın inanç boyutunda (imaniyât) anlamlı bir farklılığın olmadığını tespit etmiştir.¹⁰⁵

Ülke farklılığı ile dindarlık ilişkisini inceleyen Reşâd, Suûdi Arabistan ve Mısırlı madde bağımlıları arasından seçtiği araştırma grubuna dinî yönelim ölçeği uygulamıştır. Suûdi Arabistan örneğinde iç kaynaklı dinî yönelim Mısır örneğinde ise, dış kaynaklı yönelimin dindarlığın diğer alt boyutuna göre daha fazla olduğunu bulgulanmıştır.¹⁰⁶

e) Dinî ve Ahlâkî Gelişim

Dinî gelişim çerçevesinde yapılan araştırmalarda, çeşitli gelişim dönemlerinin problemleri ve dinî gelişim özellikleri incelenmiş, gelişim dönemleri çerçevesinde dinî gelişimin ve din eğitiminin özellikleri üzerinde durulmuştur. Özellikle ergenlik dönemi gelişim

¹⁰² Salahaddîn Me'ûd, "Ba'zu'l-avâmîli'l-mu'sira alâ'l-iltizâm İslâmî lede tullabi't-te'lîmi's-sânevî" [بعض العوامل المؤثرة على الالتزام الإسلامي لدى طلاب التعليم الثانوي], *Mecelle külliyyeti't-terbiye bi'l-Mensûra*, 8(1), 1986, ss. 189.

¹⁰³ el-Mehârib, "et-Tedeyyün ve'l-umr...", ss. 197-229.

¹⁰⁴ Berekât, "el-İtticâh nahve'l-iltizami'd-dînî...", ss. 144-45.

¹⁰⁵ el-Hadar, "et-Tedeyyün ve'ş-şahsiyye...", ss. 3-28. Türkiye'de yapılan araştırmalarda da benzer şekilde inanç boyutunda cinsiyet değişkeninin farklılık yaratmadığı tespit edilmiştir. Bkz. Veyssel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 1996, s. 122; Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 136-7; Ayten, *Empati ve Din*, s. 138.

¹⁰⁶ Reşâd, "Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî ve't-tefkîrî't-tecrîdî...", ss. 13-14.

özellikleri, sorunlar ve dinî gelişim ele alınmıştır.¹⁰⁷ Bazı araştırmalarda gelişim konusu İslâmî psikolojik yaklaşım çerçevesinde incelenmiş ve İslâm'da eğitimin amaçları ve aşamaları, kâmil insan olma sürecinin yolları üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸

Alâvne¹⁰⁹, ilkokulun çeşitli kademelerinde okuyan 60 çocuk üzerinde yaptığı araştırmasında çocukların dinî gelişimlerini tespit etmeye çalışmıştır. Araştırmada çocuklara on soru sorulmuştur: Müslüman kime denir? İnsan nasıl Müslüman olur? Kedi, Deve, Kuş, Ağaç ve Gül müslüman mıdır? Cennet ne demektir? Melekler kimlerdir? Müslüman Rabbinden nasıl razı olur? vb. Alâvne, çocukların bu sorulara verdikleri cevapları analiz ederek, gelişim düzeylerini **genel somut kavrayış, ayrıntılı somut kavrayış ve soyut kavrayış** evreleri olmak üzere üçe ayırmıştır. Verileri Piaget'in bilişsel gelişim teorisi çerçevesinde ele almıştır. Birinci evredeki çocukların (1-2. sınıf) dinî kavramları ayrıntılı örnekler vermeden somut anlamlarla açıkladıkları; ikinci evredeki (3-4. sınıf) çocukların dinî kavramlara maddi anlamlar yüklemekle birlikte tafsilat ve örneklemelemlerde buldukları; üçüncü evredeki (5-6. sınıflar) ise, herhangi bir maddi örneğe sığınmadan soyut açıklamalar yapabildiklerini tespit etmiştir.

Bazı araştırmalarda ise, ahlâkî gelişim ve ahlâk eğitimi konuları ele alınmıştır. Örneğin es-Sanû, ahlâkî gelişimi psikolojideki ahlâk teorileri ve İslâm'ın ahlâk algısı açısından değerlendirir. Ahlâk eğitiminin yöntemleri üzerinde durur.¹¹⁰

f) Dindarlık, Değerler ve Ahlâk

Arap ülkelerinde değerler konusu daha ağırlıklı olarak dinî değerler çerçevesinde incelenmiştir. Dinî gelenekteki kaynaklardan, özellikle Kur'an ve hadislerden hareketle

---

¹⁰⁷ Muhammed Ze'belâvî, *Terbiyetü'l-murâhik beyne'l-İslâm ve ilmu'n-nefs* [تربية المراهق بين الإسلام وعلم النفس], Müessetü'l-kütübü's-sekâfiyye, Riyâd 1994.

¹⁰⁸ Şâdiye et-Tel, *İlmu'n-nefsi't-terbevî fi'l-İslâm* [علم النفس التربوي في الإسلام], Daru'n-Nefâis Amman 2005; Yusuf el-Kâdî ve Murad Yalçın, *İlmu'n-nefsi't-terbevî fi'l-İslâm* [علم النفس التربوي في الإسلام], Daru'l-Merîh, Riyâd 1981/1997.

¹⁰⁹ Şefik Alâvne, "Merâhili't-tatavuri'd-dînî inde ayyine min etfali'l-bîeti'l-Ürdüniyye: Dirâse meydâniyye" [مراحل التطور الديني عند عينة من الاطفال البيئية الأردنية: دراسة ميدانية], *Mecelle Ebhasû'l-Yermûk, Câmiatü'l-Yermûk*, 8 (2), 1992, ss. 55-78.

¹¹⁰ es-Sanû, *Dirâsât fi ilmi'n-nefs min manzûri'l-İslâmî*, ss. 9-47.

değer ölçekleri hazırlanmıştır. Dinî/İslâmî değerler¹¹¹, Batılı değerleri benimseme, dindarlık-değer ilişkisi, ahlâkî değerler¹¹² gibi konular üzerinde araştırmalar yapılmıştır.

Ferhan, İshak ve Mer'î¹¹³, Ürdün'de 409 lise öğretmeni üzerine yaptığı araştırmasında, öğretmenlerin imanın bir parçası olan güven değerindeki durumunu ele almıştır. Ölçek oluşturulurken, İmam Beyhakî'nin imanı 77 şubeye/değere ayırması dikkate alınmıştır. Birinci sırada iman (Allah'a iman) en son sırada ise, kişinin kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi olan "diğergamlık değeri" yer almaktadır. Ölçek temelde, muamelât, ibadetler ve inanç esaslarıyla ilgili değerler olmak üzere üç boyuta ayrılmıştır. Öğretmenler arasında bu üç boyutu benimseme bakımından fark bulunamamıştır. Ancak inanç ve ibadet boyutundaki ortalamalar muamelât boyutuna göre daha yüksek çıkmıştır. Araştırmaya göre en çok benimsenen değerler: (1) Allah'a, (2) kitaplara, (3) meleklerle iman; en az benimsenen değerler ise: (1) Kurban, (2) cömertlik, (3) cenaze namazına katılma şeklindedir.

et-Tel ve Ebu Bekr, dinî değerleri ölçmeyi amaçlayan *İslâmî Değerler Ölçeği*¹¹⁴ geliştirmiştir. 58 sorudan oluşan ölçek, likert tipi ölçek tarzında hazırlanmıştır. Ölçek, manevî değerler, vicdani değerler, sosyal değerler, davranışsal değerler ve akli değerler olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır.¹¹⁵

es-Sanîu, üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirdiği alan araştırmasıyla dindarlığın batılılaşmaya, batılı değerleri benimsemeye dirençteki rolü üzerinde durmuş, öğrencilerin dindarlık düzeyleriyle batılılaşma eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. es-Sanîu, Suûdi Arabistan'da yapılan diğer araştırmalarla karşılaştırmalar yaptığı çalışmasında, dinin batılı değerleri benimseme eğiliminde azaltıcı bir rolünün olduğunu tespit etmiştir.¹¹⁶

¹¹¹ Şâdiye et-Tel ve Isam Ebu Bekr, "Tetvîr migyas li giyemi'l-İslâmî" [تطوير مقياس لقيم الاسلامي], *Mecelle Mu'te li'l-buhûs ve'd-dirâse*, 13 (1), 1998, ss. 47-71.

¹¹² Nâhid Remzî, "İstîtââtî-ra'yi'l-Amme: el-Ahlagiyyât ve'l-lâahlagiyyât" [استطلاعات الرأى العام: الأخلاقيات] [والالأخلاقيات], *Dirâsât Nefsiyye*, 4 (3), 1994, ss. 489-531.

¹¹³ İshâk Ferhan ve Tefkîk Mer'î, "İtticâhâtü'l-muallimîn fi'l-Urdün nahve'l-kıyemî'l-İslâmî fi mecâli-akâid ve'l-ibâdât ve'l-muamelât kema haddede-hâ'l-İmâmu'l-Beyhakî" [اتجاهات المعلمين في الأردن نحو القيم] [الاسلامية في مجال العقائد والعبادات والمعاملات كما حددها الامام البيهقي], *Mecelle Ebhasü'l-Yermûk, Câmiatü'l-Yermûk*, 4 (2), 1988, ss. 97 vd.

¹¹⁴ Ölçeğin tamamı için bkz. et-Tel ve Ebu Bekr, a.g.m., s. 66-9.

¹¹⁵ et-Tel ve Ebu Bekr, a.g.m., s. 58.

¹¹⁶ es-Sanîu, *Dirâsât fi İlimi'n-nefs min manzûri'l-İslâmî*, ss. 48-87.

g) Dindarlık, Kişilik ve Kimlik

Kişilik konusunu İslâm kültürü açısından ele alan araştırmalar olduğu gibi konuyu hem İslâm kültürü hem de modern psikolojideki yaklaşımlar açısından karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. el-Ânî, kişilik konusunu İslâmî psikoloji açısından ele alır. Kişilik konusunu kavramsal çerçeve, kişiliğin temel özellikleri ve İslâm kültüründe üretilen kişilik teorileri çerçevesinde inceler.¹¹⁷ Sağlıklı bir kişilik gelişimi ve kişilik problemlerinden korunmanın yolları gibi konuları hem psikolojik hem de İslâmî kültür perspektifinden değerlendirir.¹¹⁸ Kişiliğin yapısından bahseden Musa ve diğerleri Müslüman kişiliğinin özellikleri üzerinde durur.¹¹⁹ et-Tel ise, İslâm filozoflarının kişilik konusundaki görüşlerine yer verir. Ona göre, filozoflar genel anlamda nefis kelimesini 'şahsiyet' kelimesinin yerine kullanmışlardır. Ancak onların çalışmalarında, insan şahsiyetini, insan davranışını açıklayan kapsamlı bir nazariyeyi bulmak mümkün değildir.¹²⁰ Bu çalışmaların dışında Arap dünyasında kişilik konusunu ve kişilik tiplerini ele alan, Kur'an ve Sünnette kişiliğin özelliklerini dile getiren; olgun kişilik ve kişilik bozukluklarının sebepleri ve tedavi yolları üzerinde duran pekçok kitap yayınlanmıştır.¹²¹

Yukarıda zikredilen teorik çalışmaların dışında dindarlık-kişilik ve dindarlık-kimlik ilişkisini ele alan pek çok empirik çalışmaya rastlamak da mümkündür.¹²² Örneğin er-Ruveyteu, öğrenciler üzerinde dinî yönelim ile kişilik ilişkisini ele alan bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada dinî yönelim ile kişiliğin beş boyutu arasındaki ilişkileri incelemiştir. Bulgular, iç kaynaklı dinî yönelim boyutunun kişiliğin "nörotizm" boyutu ile negatif; "sorumluluk" boyutu ile pozitif ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Dış kaynaklı bireysel dinî yönelim

¹¹⁷ Nizâr el-Ânî, *eş-Şahsiyetü'l-insaniyye fi't-türâsi'l-İslâmiyye* [الشخصية الانسانية في التراث الاسلامي], el-Me'hedi'l-Alemî li fikri'l-İslâmî, Amman 1998, ss. 215 vd.

¹¹⁸ el-Ânî, a.g.e., s. 177.

¹¹⁹ Buna göre, müslüman kişiliğinin özellikleri, iyimserlik, adalet, dürüstlük, kaderi kabullenme, temizlik, yardımseverlik, eminlik, vatanseverlik ve ilme ve dine önem vermedir. Musa ve diğ., *İlmi'n-nefsi'd-dinî*, ss. 283-84.

¹²⁰ Şâdiye Ahmed et-Tel, *eş-Şahsiyyetü min Manzûri nefsi İslâmî* [الشخصية من منظور نفسي اسلامي], Daru'l-Kitabi's-Sekâfi, İrbid 2006, s. 12.

¹²¹ Abdulhamid Mersî, *en-Nefs ve mâ Sevvâhâ* [النفس ومساواها], Dâru't-Tevfik, Kâhire 1992.

¹²² Kişilik çalışmalarında daha çok **Big Five Kişilik Ölçeği** kullanılmasına rağmen, bazı araştırmalarda Eysenk'in kişilik ölçeği kullanılmıştır. Örneğin bkz. Mahmud Gulâb, "Dirâse nefsiyye mukâreنة beyne'l-mütedeyyinîn cevheriyye ve'l-mütedeyyinîn zâhiriyye fi't-ticahi nahve'l-unf ve ba'zi hasâisi's-şahsiyye" [دراسة نفسية مقارنة بين المتدينين جوهرياً والمتدينين ظاهرياً في الاتجاه نحو العنف وبعض خصائص الشخصية], *Dirâsât Nefsiyye*, 4(3), 1994, ss. 337-375.

ile kişiliğin “uyumluluk”, “sorumluluk” ve “açıklık” boyutları arasında ve dindarlığın “sorgulayıcı” yönelim boyutu ile kişiliğin “nörotizm” ve “açıklık” boyutları arasında da olumlu ilişkiler tespit edilmiştir.¹²³

Royle, Barrett ve Takritî ise,¹²⁴ kimlik-din ilişkisini ele alan bir araştırma yapmıştır. Mısır’da yaşları 6 ila 13 arasında değişen Müslüman ve Hristiyan çocuklar üzerine yaptıkları araştırmada, çocukların dinî kimliğinin oluşumu ve başka dinden olanlara karşı tutumlarını incelemişlerdir. 137 kişiyle mülakat yapmak suretiyle gerçekleştirilen araştırmada dinin çocukların kimliklerinde belirgin bir unsur olduğunu; sosyal kimlik teorisinde öngörüldüğü üzere, çocuklarda iç grup tarafsızlığı ve dış grup kötüleme eğilimi bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durumun özellikle Hristiyan çocuklarda daha belirgin olduğu, Müslüman çocuklarda iç grup tarafsızlığı olmakla birlikte dış grubu kötüleme eğiliminin belirgin olmadığı görülmüştür.

h) Dindarlık ve Olumsuz Tutum, Davranışlar

Amerika ve Avrupa’daki Din Psikolojisi çalışmalarında başlangıçta, genel olarak dindarlık ile olumsuz davranışların ilişkisi ele alınmış daha sonra dindarlık olumlu tutum ve davranışlarla ilişkilendirilmiştir. Arap ülkelerinde de buna benzer bir durum söz konusudur. Bugüne kadar yapılan araştırmalar incelendiğinde, içki ve madde kullanımı, aşırılık¹²⁵, saldırganlık, suç işleme eğilimi¹²⁶, dogmatizm, kişilik bozuklukları gibi konular ile dindarlık ilişkisini ele alan araştırmaların dindarlık-iyimserlik, dindarlık-mutluluk gibi araştırmalara¹²⁷ göre daha önce yapıldığı ve ayrıca sayısal olarak çoğunlukta olduğu da görülür.

İnsan davranışını dinî sosyal psikoloji açısından ele alan teorik araştırmalarda, davranış bozuklukları ve olumlu sosyal davranış geliştirmede dinî değerlerin rolü sosyal

¹²³ er-Ruveyteu, “Ebâdü’t-teveccühü’d-dînî...”, ss. 305-34.

¹²⁴ Allison Royle, Martyn Barrett ve Yahya Takritî, “Religious Identity in Egyptian Muslim and Christian Children Aged 6-13 Years”, *The Arab Journal of Psychiatry*, 10 (2), 1999.

¹²⁵ Mâcide Mahmud ve Ahmet eş-Şâfiî, “et-tatarrufu’d-dînî ve eseruhu alâ’t-ru’yetil-eksaiyye fi dav’il-furûk beyne’l-cinseyn” [التطرف الديني وأثره على الرؤية الاقصادية فى ضوء الفروق بين الجنسين], *Dirâsât Nefsîyye*, 11(1), 2001, ss. 127-159.

¹²⁶ Salih es-Sanîu, *el-Alâka beyne müsteva’t-tedeyyün ve’s-sulûku’l-İcramî* [العلاقة بين مستوى التدين والسلوك الإجرامى], Risâletü’l-doktora, Külliyyetü’l-Ulûmu’l-İctimaiyye, Camiâtu’l-İmam Muhammed bin Suûdü’l-İslâmîyye, Riyâd 1989.

¹²⁷ Dindarlık ve mutluluk için bkz. Nâdiye Can, “eş-Suûr bi’s-saâde ve alâkatuhu bi’t-tedeyyün ve’da’mi’l-ictimâî ve’t-tevâfuki’z-zevâcî” [العلاقة بين التدين والسعادة وعلاقته بالتدين والدعم الاجتماعى والتوافق الزوجى والمستوى] [الاقتصادى والحالة الصحية], *Dirâsât-Nefsîyye*, 18(4), 2008, ss. 601-648.

psikoloji teorileri çerçevesinde incelenmiş, inancın davranış üzerindeki etkileri yine bu teoriler bağlamında ele alınmıştır.¹²⁸

Empirik araştırmalarda ise, dindarlık ile içki ve madde kullanımı, dogmatizm, saldırganlık konuları ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Örneğin dindarlık ile içki kullanımı ve madde bağımlılığı ilişkisini ele alan pek çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda genel olarak dindarlığın bu tür olumsuz davranışlarda bulunmayı engelleyen en önemli etken ve dinî değerlerden uzaklaşmanın uyuşturucu kullanımının en önemli sebeplerinden biri olduğunu gösteren bulgular elde edilmiştir.¹²⁹

Uyuşturucu, içki kullanımı ve dindarlık konusundaki ilk araştırmalardan biri Halil, el-Mehdi ve Nasîr'e¹³⁰ aittir. Reşâd ise, madde bağımlılarının problemlerini çözmeye dinî ve kültürel unsurların etkisini inceleyen bir araştırma yapmıştır. Suûdi Arabistan ve Mısır'dan 50'şer madde bağımlısına dinî yönelim ölçeği ve günlük problemler listesi uygulamıştır. Problemi kabullenme ve problemlerden uzaklaştırıcı alternatif etkinliklerle uğraşmada Suûdi Arabistanlı örneklem daha başarılı çıkmıştır. Araştırmada dinî yönelim zayıflığı ile özellikle ailevi problemler arasında bir ilişki tespit edilmiştir.¹³¹

Dinî yönelim ve şiddet ilişkisini ele alan Gulâb, 454 üniversite öğrencisi üzerine yaptığı araştırmasında, zahirî dinî yönelim düzeyi yüksek olanların şiddet eğilimlerinin cevherî dinî yönelim düzeyi yüksek olanlara göre daha fazla olduğunu tespit etmiştir.¹³²

Ze'ter, Suûdi Arabistan ve Mısırlı üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, dinî yönelim ile saldırganlık eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Dinî yönelim (iç kaynaklı ve dış kaynaklı) ile saldırganlık (sözel, doğrudan ve dolaylı) eğilimi arasında olumlu ilişki tespit etmiştir.¹³³

---

¹²⁸ Fevzi Salim Affî, *es-Sülûkû'l-ictimai beyne ilmi'n-nefs ve'd-din* [السلوك الإجتماعي بين علم النفس والدين], Dârü's-Sahabe, Tanta 1991.

¹²⁹ Araştırmalar için bkz. Reşâd, "Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî ve't-tefkîni't-tecrîdî...", ss. 20-21.

¹³⁰ Muhammed Halil, Muhammed el-Mehdî ve İmâd Nasîr, "es-Sulûku'd-Dînî lede müdminî'l-akâkîr ve'l-kuhûl" [السلوك الديني لدى مدمني العقاقير والكحول], *Dirâsât Nefsiyye*, 4(4), 1994, ss. 571-601.

¹³¹ Reşâd, "Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî...", ss. 13-14.

¹³² Gulâb, "Dirâse nefsiyye mukârene beyne'l-mütedeyyinîn...", ss. 337-375.

¹³³ Muhammed Atf Reşad Ze'ter, "Dirâse sekâfiyye mukârine li't-tevecühî'd-dînî ve's-sulûkî'l-udvânî lede's-şebâbi'l-câmiî" [دراسة ثقافية مقارنة للتوجه الديني والسلوك العدوان لدى الشباب الجامعي], *Dirâsât Nefsiyye*, 10 (2), 2000, ss. 183-214.

Dindarlık ile ilişkili olarak ele alınan başka bir değişken de taassub ve dogmatizmdir. Hamâde, Ezher ve Aynu'ş Şems Üniversitelerinde okuyan 640 öğrenci üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, dindarlık ile dogmatizm arasında herhangi bir ilişki tespit edememiştir.¹³⁴ el-Hadar, Kuveyt'te 244 üniversite öğrencileri ve din adamları üzerine yaptığı araştırmasında, dindarlık ile tek taraflı düşünme/taassup (single mindedness) arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Tek taraflı düşünme ile dindarlığın alt boyutları (ibadet, adet ve münciat, cehennemden korunmayı sağlayan emirleri yerine getirmek, imaniyât, muhlikât) arasında negatif ve anlamlı ilişki tespit etmiştir. Ayrıca bulgulara göre, kız öğrenciler erkelere göre dindarlıkta yüksek, tek taraflı düşünme/taassupda ise daha zayıf eğilimlere sahip olmuşlardır.¹³⁵

ı) Dindarlık ve Ruh Sağlığı

Dindarlık-ruh sağlığı ilişkisi, Din Psikolojisiyle ilgili olarak Arap ülkelerinde en çok çalışma yapılan konuların başında gelmektedir.¹³⁶ Konuyla ilgili teorik çalışmalarda¹³⁷ dinin akıl ve ruh sağlığına bakışı, dine göre ruh sağlığının özellikleri, ruhsal rahatsızlıkların tasnifi, ruh sağlığını korumanın önemi, yolları ve dinî açıdan ruhsal rahatsızlıkların tedavi yöntemleri ele alınmaktadır. Örneğin obsesif-kompulsif bozukluklar, kaygılar, fobiler ve psikosomatik rahatsızlıkların tedavi yöntemleri, dinin ve psikoterapi ekollerinin yaklaşımları çerçevesinde karşılaştırmalı olarak verilmektedir.¹³⁸ Özellikle dinî açıdan "koruyucu psikiyatri"¹³⁹ konusu ele alınmaktadır. İnancın (Yaratıcının varlığına, ahirete, kaza ve kadere inanç vb.), ibadetlerin (namaz, zekât, hac, oruç, Kur'an okuma), dua ve tevbenin psikolojik

¹³⁴ Abdulmuhsin Hamâde, *et-Teveccüh nahve't-tedeyyün ve alâkatuhu bi ba'zı'l-mütegayyirâtı'n-nefsiyye ve'l-ictimâiyye* [التوجه نحو التدين وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية والاجتماعية], Risâletü'd-doktora, Külliyyetü't-terbiye, Câmîatü'l-Ezher, Kâhire 1992.

¹³⁵ el-Hadar, "et-Tedeyyün ve'ş-şahsiyye...", ss. 3-28.

¹³⁶ Bu konuda, özellikle **Uluslararası İslâm Ruh Sağlığı Cemiyeti** [الجمعية العالمية الإسلامية للصحة النفسية] sempozyum düzenleme ve eser neşretme tarzında pek çok çalışma yapmıştır.

¹³⁷ Muhammed Avde Muhammed ve Kemal Mersî, *es-Sihhatü'n-nefsiyye fi davi ilmi'n-nefs ve'l-İslâm* [الصحة النفسية في ضوء علم النفس والاسلام], Daru'l-Kalem, Kuveyt 1994; Abdurrauf Abdulgafur, *Dirâsât fi ilmi'n-nefsi'l-İslâmî* [دراسات في علم النفس الاسلامي], Mektebu'l-İlâmî'l-İslâmî, Tahran 1983; Abdurrahman Isevî, *el-İslâm ve'l-İlacü'n-nefsiyyü'l-hadis* [الاسلام والعلاج النفسي الحديث], Daru'n-Nehdetü'l-Arabiyye, Beyrut 1988; Muhammed Abdülfettah el-Mehdî, *el-İlacü'n-nefsî fi davi'l-İslâm* [العلاج النفسي في ضوء الاسلام], Dârü'l-Vefa, Mansûre, 1990.

¹³⁸ Muhammed ve Mersî, *es-Sihhatü'n-nefsiyye fi davi ilmi'n-nefs ve'l-İslâm*, ss. 190-210.

¹³⁹ Isevî, *el-İslâm ve'l-İlacü'n-nefsiyyü'l-hadis*, ss. 13-28; Psikolojik rahatsızlıklardan korunmayı dinî açıdan elen alan pek çok araştırma çerçevesinde Allah'a iman, şükür, Allah sevgisi, tevazu, sabır vb. hususlar öne çıkarılmıştır. http://www.hmc.org.qa/hmc/health/37th/İslâm_sicating.htm (05.03.2010).

rahatsızlıkların tedavisindeki etkisi üzerinde durulmaktadır.¹⁴⁰ Psikiyatri-din ilişkisi çerçevesinde hasta-danışman ilişkisi ele alınmaktadır.¹⁴¹ Bazı eserlerde ise, tarihsel süreçte İslâm filozoflarının ruh sağlığına bakışı, ruh sağlığının özellikleri, ruhsal hastalıklar ve tedavi yollarına dair görüşleri ele alınmakta, bu çerçevede İbni Heysem, İbni Hazm, İbni Sina, İbni Miskeveyh ve Gazâlî üzerinde durulmaktadır.¹⁴²

Örneğin Kavî, çalışmasında psiko sosyal uyum, psikolojik rahatsızlıklar konularını dinî ve psikolojik açıdan değerlendirir. Ruh sağlığını korumanın yolları, ibadetlerin ve inanç esaslarının ruh sağlığını korunmasındaki etkisini teorik açıdan ele alır.¹⁴³ Ruhsal hastalıkların tedavisinden ziyade ruh sağlığının korunması üzerinde durur. Dinî kültürdeki ruh sağlığını koruyucu psikolojik yöntemleri ele alır. Hoşgörü, diğergamlık, kendini kontrol, sabr gibi dinî-ahlâkî değerlerin ruh sağlığını korumadaki fonksiyonlarına vurguda bulunur. Özellikle duanın ve kutsal metni okumanın psikoterapik etkisini ele alır.¹⁴⁴ Psikolojik emniyetin sağlanmasında, ölümden ve bilinemezden korkunun giderilmesinde, öfkenin kontrolünde inancın rolü üzerinde durur. Ona göre psikolojik mutluluk kaynakları şunlardır: İnanç, dua, ibadet, kanaat, rıza, sabr, hoşgörü, ümit ve iyimserlik.¹⁴⁵

Ruh sağlığı-din ilişkisini ele alan teorik çalışmalar, psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde dinî değerlerin psikoterapik önemi üzerinde durmakta ve “dinî psikoterapi”den bahsetmekte ve bu psikoterapiyi şu aşamalara ayırmaktadır: **(1)** İtiraf, kendini kabul ve kendine saygı; **(2)** pişmanlık ve tevbe; **(3)** sosyal benliğin yeniden oluşturulması; **(4)** gerçekçi hedefler edinme; **(5)** sorumluluk üstlenme; **(6)** karşılıklı güvene dayalı ilişkiler geliştirme; **(7)** fedakârlık ve başkalarına hizmet; **(8)** saadeti hissetme.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Isevî, a.g.e., ss. 182-202; el-Mehdî, *el-İlâcü'n-nefsî fî dav'i'l-İslâm*, ss. 97-109; Semih Atif ez-Zeyn, *İlmü'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insaniyye fi'l-Kitab ve's-Sünne* [علم النفس: معرفة النفس الانسانية الكتاب] [والسنة], Daru'l-Kitabi'l-Lübânî, c. 2, Beyrut 1991, ss. 287-311.

¹⁴¹ el-Mehdî, *el-İlâcü'n-nefsî fî dav'i'l-İslâm*, ss. 70-80.

¹⁴² İbrâhim Şevki Abdülhamid ve diğ., *İlmü'n-nefs fî't-türasi'l-İslâmî* [علم النفس في التراث الإسلامي], el-Ma'hadü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Kâhire, 1996; Muhammed Osman Necâtî, *Dirâsâtu'n-nefsâniyye inde'l-ulemâi'l-Müslimîn* [دراسات النفسانية عند العلماء المسلمين], Dâru's-Şurûk, Kâhire 1993.

¹⁴³ Üsâme İsmail Kavî, *el-İlâcü'n-nefsî beyne't-tıb ve'l-iman* [العلاج النفسي بين الطب والإيمان], Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, ss. 298-290.

¹⁴⁴ Kavî, *el-İlâcü'n-nefsî beyne't-tıb ve'l-iman*, s. 334.

¹⁴⁵ Kavî, *el-İlâcü'n-nefsî beyne't-tıb ve'l-iman*, ss. 378 vd.

¹⁴⁶ el-Mehdî, *el-İlâcü'n-nefsî fî dav'i'l-İslâm*, ss. 53-54.

Dindarlık-ruh sağlığı bağlamında teorik çalışmaların yanısıra alan araştırmaları ve deneysel çalışmalar da yapılmıştır.¹⁴⁷ Dindarlık-ruh sağlığı ilişkisini ele alan araştırmalarda dindarlık-kaygı, dindarlık-psiko sosyal uyum, dindarlık-psikolojik güvenlik hissi, dindarlık-depresyon gibi konuların yanısıra psiko-sosyal uyum ile ahlâkî davranışta bulunma ilişkisi de araştırılmıştır. Bu araştırmalarda inanç esaslarının, ibadetlerin ve Kur'an okumanın kaygı gibi rahatsızlıkları önlemedeki etkisi, sosyal uyumu artırmadaki rolü üzerinde durulmuştur. Ayrıca az olmakla birlikte dindarlık-başa çıkma ilişkisi, dindarlık ve evlilikte uyum dindarlık-ruh sağlığı bağlamında incelenen konular arasında sayılabilir.¹⁴⁸

Psikiyatri alanında yapılan çalışmalarda ise, dinî/geleneksel tedavi yöntemlerinin psikolojik rahatsızlıkların tedavisindeki rolü üzerinde duran araştırmalar yapılmıştır. Örneğin el-Amin ve Refat, 196 hasta üzerinde yaptıkları araştırmada, psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde geleneksel-dinî sağaltım yöntemlerinin rolünü ele almıştır. Dinî tedavi yöntemlerinin 'çözülme' gibi kişilik problemlerinin tedavisinde olumlu katkıda bulunduğu ve bilişsel terapilerin parçası olabileceği anlaşılmıştır.¹⁴⁹

Psikolojik rahatsızlıklar-dindarlık ilişkisini genel olarak ele alan araştırmalar olduğu gibi dindarlık ile kaygı, depresyon, obsesif-kompulsif bozukluk gibi her bir konuyu ayrı ayrı ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin el-Mehârib, Suûdi Arabistan'da ergenler üzerine dindarlık-psikolojik rahatsızlık (kaygı, depresyon, obsesif-kompulsif bozukluk, somatizasyon) ilişkisini ele alan bir araştırma yapmıştır. Dindarlık seviyesi arttıkça psikolojik rahatsızlık belirtilerinde azalma olduğunu tespit etmiştir. Bir başka ifadeyle dindarlık arttık-

¹⁴⁷ Deneysel araştırmaları toplayan bir çalışma yapan es-Sanîu, dindarlık-ruh sağlığı bağlamında yapılan 70 araştırmayı özetlemiştir. Bu çalışmada 70 araştırma yer almaktadır. Bunlar, yabancı (28), Arap dünyasında yapılan (24) ve Suûd'da yapılan araştırmalar (18) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Salih es-Sanîu, *es-Sıhhatü'n-nefsiyye min manzûri İslâmî beyne ulemâi'l-İslâm ve ulemâi'n-nefs* [الصحة النفسية [من منظور إسلامي بين علماء الإسلام وعلماء النفس], Dâru'l-hedyî'n-nebevî, Mansûra 2005'den aktaran es-Sanîu, "Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerîm alâ's-sıhhati'n-nefsiyye", s. 260.

¹⁴⁸ Ni'met Abdulkerim Ahmet, "el İstraticiyeti'd-dînîyye ve ehdâsi'l-hayati't-dâğıta" [الاستراتيجية الدينية [واحداث الحياة الضاغطة], *Dirâsât Nefsiyye*, 9 (4), 1999, ss. 585-613; Tâhire el-Mağribî, "el alâka beyne't-tedeyyün ve't-tevâfuki'z-zevâci" [العلاقة بين التدين والتوافق الزوجي], *Dirâsât Arabiyye fi-ilmî'n nefsi*, 3 (1), 2004, ss. 11-40; Tâhire Mahmud, "et-tedeyyün fî alâkâti'z-zevciyyet ve't-tevâfuki'z-zevâci" [التدين في [العلاقات الزوجية والتوافق الزوجي], *Dirâsât Nefsiyye*, 14 (4), 2004, ss. 575-94; Kemal İbrahim Mersî, *el-Alâkatü'z-zevciyye ve's-sıhhatü'n-nefsiyye fi'l-İslâm ve ilmî'n-nefs* [العلاقة الزوجية والصحة النفسية في [الإسلام وعلم النفس], Daru'l-kalem, Kuveyt 1991.

¹⁴⁹ H. M. el-Amin ve R. Ahmed Refat "Role of Traditional (Religious) Healing in Primary Psychiatric Care in Sharkia", *The Egyptian Journal of Psychiatry*, 20 (1), 1997.
<http://www.arabpsynet.com/Journals/EJP/ejp20.1.htm> (27.03.2010).

ça kaygı, depresyon, obsesif-kompulsif bozukluk ve somatizasyon belirtilerinin azaldığını bulgulamıştır.¹⁵⁰

Dindarlık, Kaygı ve Depresyon: Dindarlık kaygı ilişkisini ele alan araştırmalar, dindarlık-ruh sağlığı bağlamında yapılan çalışmaların başında gelmektedir. Bu çalışmalarda dindarlık ile hem genel kaygı durumu hem de ölüm kaygısı arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu çerçevede dindarlık kaygı ilişkisi, dindarlık türünün kaygı üzerindeki olumlu/suz etkisi, dinî içerikli terapinin kaygı üzerindeki etkisi, din eğitimi alma ile kaygı düzeyi ilişkisi ve genelde dindarlık özelde ahiret inancının ölüm kaygısıyla ilişkisi gibi konular ele alınmıştır. Araştırmalarda, zaman zaman dindarlık ile kaygı düzeyi arasında olumlu ilişki tespit edilmekle birlikte, genel olarak dindarlık ile kaygı düzeyi arasında negatif ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

es-Sanî, Riyâd'da üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmalarda kaygı ile dindarlık arasında olumsuz ilişki olduğunu, din eğitimi alan öğrencilerin diğer sosyal bilimlere eğitimi alan öğrencilere göre kaygı düzeylerinin daha az olduğunu tespit etmiştir.¹⁵¹ Ürdün'de yine üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma yapan Hasan¹⁵², araştırmasında İslâmî değerleri benimseme ile kaygı düzeyi arasında olumsuz ilişki olduğunu, bir başka ifadeyle dinî değerleri benimseme arttıkça kaygı düzeyinin azaldığını tespit etmiştir.¹⁵³ Kuveyt'te yaşayan 2023 ergen üzerinde bir araştırma yapan Baron ise, dindarlık ile fiziksel ve akli sağlık, hayat memnuniyeti gibi değişkenler arasında pozitif, kaygı arasında negatif ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁵⁴

---

¹⁵⁰ el-Mehârib, "et-Tedeyyün ve'l-umr ...", ss. 197-229.

¹⁵¹ Salih İbrahim es-Sanî, *Dirâsât fî İlmî'n-nefs min manzûri'l-İslâmî* [دراسات في علم النفس من منظور [الإسلامي]], Dâr Alemî'l-Kütüb, Riyâd 2002, s. 207.

¹⁵² Hasan Mahmud Hasan, *el-Alâka beyne'l-kiyemî'l-İslâmiyye ve küllu min semeti'l-kalak ve kalakî'l-ahlâkî lede talebe Câmiati'l-Yermûk ve medâ teessurühâ bi'aded mine'l-müteğayyirât* [العلاقة بين القيم الإسلامية وكل من سمة القلق والقلق الأخلاقي لدى طلبة جامعة اليرموك ومدى تأثيرها بعدد من المتغيرات], *Risâletü'l-macester, Câmiatu'l-Yermûk, Ilmu'n-nefsi't-terbevî*, İrbid 1998.

¹⁵³ <http://www.arabpsynet.com/Journals/ICP/ICP33.HTM> (08.03.2010).

¹⁵⁴ Hazar Abbas Baron, "et-Tedeyyün ve alâkatuhu bi's-sihhati'n-nefsiyye ve'l-kalak lede'l-murâhikîni'l-Kuveytî" [التدين وعلاقته بالصحة النفسية والقلق لدى مراهقين الكويتيين], *el-Mecelletü't-terbeviyye*, 22 (88) 2008, <http://pubcouncil.kuniv.edu.kw/kashaf/abstract.asp?id=5759> (26.02.2010).

Kaygının tedavisi üzerinde çalışan Mansurâ Üniversitesi psikoloji bölümü hocası el-Bennâ¹⁵⁵, yine aynı üniversiteden 149 öğrenci üzerinde deneysel bir araştırma yapmıştır. Araştırmada, kaygının tedavisinde dinî psikolojik bir tedavi yöntemi olarak dua ve zikrin rolünü ele almıştır. Öğrencilere kaygı ölçeği uygulamış ve kaygı düzeyi yüksek çıkan 20 öğrenciyi 4 ay süren 16 oturumluk bir programa dâhil etmiştir. Tedavi sürecinde kaygı düzeyi yüksek olanlara Kur'an'dan dua içerikli ayetler okunmuştur. Program bitiminde öğrencilere tekrar test uygulayan el-Bennâ, öğrencilerin kaygı düzeyinin öncesine göre istatistikî açıdan anlamlı bir şekilde azaldığını tespit etmiştir.¹⁵⁶

Musa, Mısır'da Ezher Üniversitesi öğrencilerine yaptığı araştırmasında, dindarlığın depresyon üzerindeki etkilerini ele almıştır. Hem kızlarda hem de erkek öğrencilerde dindarlık düzeyi yükseldikçe depresyon düzeyinin azaldığını tespit etmiştir.¹⁵⁷ Yine Mısır'da Ezher ve Aynu'ş Şems üniversitelerinde okuyan 640 öğrenci üzerinde dindarlık ile depresyon ilişkisini konu edinen bir araştırma yapan Hamâde, kızların depresyon düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olduğunu dindarlık ile depresyon arasında negatif ilişki olduğunu bulgulamıştır.¹⁵⁸

Dindarlık, Psiko-sosyal Uyum ve Psikolojik Sağlık: Berekât, Filistin'de el-Kuds Üniversitesi öğrencileri üzerine yaptığı araştırmasında, dinî bağlılık ile psikososyal uyum arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmada, dinî bağlılığın psikososyal uyum üzerindeki olumlu etkisinin olduğunu tespit etmiştir.¹⁵⁹ el-Mehiş ise, yine öğrenciler üzerinde din-

¹⁵⁵ İśād el-Bennâ, "Devru'l-ed'iye ve'l-ezkâr fi ilâci'l-kalak keehadi turuku'l-ilâci'n-nefsi'd-dinî", [دور الأدعية، والأذكار في علاج القلق كأحد طرق العلاج النفسي الديني، *Mecelle li'l-mu'temeri's-senevi's-sâdis li ilmi'n-nefs fi Misr*, el-Cemiyetü'l-Mısıriyye li'd-dirâsâtü'n-nefsiyye, c. 1, Kâhire 1990, ss. 51-68.

¹⁵⁶ Salih İbrahim es-Sanîu, "Eser hıfzı'l-Kur'anî'l-Kerîm alâ's-sihhati'n-nefsiyye" [اثر حفظ القرآن الكريم على [الصحة النفسية، *Mecelle me'had İmam Şâtibi li'd-dirâsât Kur'aniyye*, sy. 6, 2008, s. 258.

¹⁵⁷ Reşad Musa, "el-Furûk fi'l-iktiâb vufgan li-müsteviyâti't-tedeyyün" [الفروق في الكتاب وفقاً لمستويات [التدين، *İlmu'n-nefsi'd-da' ve beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*, el-mektebu'l-ilmî li'n-neşr ve't-tevziî, İskenderiye 1999, ss. 273.

¹⁵⁸ Abdulmuhsin Hamâde, *et-Teveccüh nahve't-tedeyyün ve alâkatuhu bi ba'zı'l-mütegayyirâti'n-nefsiyye ve'l-ictimâiyye* [التوجه نحو التدين وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية والاجتماعية، *Risâletü'd-doktora*, Külliyyetü't-terbiye, Câmîatü'l-Ezher, Kâhire 1992.

¹⁵⁹ Ziyad Berekât, "el-İtticâh nahve'l-iltizami'd-dinî ve alâkatühü bi't-tekeyyüfi'n-nefsi ve'l-ictimâi ve ba'dil-mütegayyerâti'l-murtabatı bi't-talibi'l-câmiî" [الاتجاه نحو الالتزام الديني وعلاقته بالتكيف النفسي [والاجتماعي وبعض المتغيرة المتبطة بالطالب الجامعي، *es-Sekafetü'n-nefsiyyetü'l-mutehassisa*, 16 (64), 2005, ss. 144-45.

darlık ile psikosozyal uyum arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmasında, dindarlık ile psikosozyal uyum arasında olumlu ilişki tespit etmiştir.¹⁶⁰

Hucâr ve Ebu İshak, Gazze'de göğüs kanseri hastaları üzerine bir araştırma yapmıştır. Araştırmalarında, dindarlık ile kanser hastalarının psikosozyal uyumları arasında olumlu ve anlamlı ilişki tespit etmiş ve kanser hastalarına yapılacak manevî danışmanlığın faydalı olabileceğini önermişlerdir.¹⁶¹

es-Sanû, Suûdi Arabistanda yaptığı araştırmasında, aynı yaşlardaki gençlerden iki grup oluşturmuş, 170 kişilik birinci grubu üniversite öğrencilerinden aynı sayıdaki ikinci grubu ise Kur'an ezberi yapan öğrencilerden seçmiştir. Her iki grubun önce Kur'anı ezberleme derecelerini psikolojik sağlık düzeylerini ölçmüştür.¹⁶² Genel olarak her iki grupta da Kur'anı daha fazla ezberlemiş olanların psikolojik sağlık durumlarının daha olumlu olduğu, hafızlık öğrencilerinin üniversite öğrencilerine göre daha olumlu psikolojik sağlık eğilimleri gösterdiğini tespit etmiştir.¹⁶³ Benzer bir şekilde, Kur'an okumanın insan psikolojisi üzerine etkisini ele alan Halîl, Kur'an okumanın insan ruhu üzerindeki olumlu tesirleri üzerinde durmuştur.¹⁶⁴

Duveyrîât ise, Riyâd'da üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmasında, ah-lâkî davranış ile psikolojik sağlık ilişkisini ele almış ve söz konusu iki değişken arasında olumlu ilişki olduğunu bulgulamıştır.¹⁶⁵

Dindarlık ve Psikolojik Güvenlik: Dindarlık-ruh sağlığı bağlamında ele alınan konulardan biri de dindarlık-psikolojik güvenlik ilişkisidir. Bu konuda anket ve mülakata dayalı araştırmaların yanı sıra deneysel araştırmalar da yapılmıştır. Bazı araştırmalarda, psikolojik güvenlik konusu bizzat dinî bakış açısıyla ele alınırken, bazı araştırmalarda

---

¹⁶⁰ es-Sanû, "Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerîm alâ's-sıhhati'n-nefsiyye", s. 257; İbrahim el-Mehîş, *el-İltizâmü'd-dîni ve alâkatuhu bi's-sıhhati'n-nefsiyye*[علاقته بالصحة النفسية], Risâletü'l-macester, Câmiatü'l-Melik Faysal 1997.

¹⁶¹ Hucâr ve Ebu İshak, "et-tevâfuk lede merîdât saratani's-sedî...", ss. 561-590.

¹⁶² Ölçek için bkz. es-Sanû, "Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerîm alâ's-sıhhati'n-nefsiyye", ss. 292-294.

¹⁶³ es-Sanû, "Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerîm alâ's-sıhhati'n-nefsiyye", s. 239.

¹⁶⁴ Muhammed Yusuf Halîl, "Tilavetü'l-Kur'ân ve eseruhâ alâ itmi'nani'n-nefs" [تلاوة القرآن وأثرها على اطمئنان النفس], *es-Sekâfetu'n-nefsiyyetü'l-mütehassisa*, 6 (24), 1995; <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (18.03.2010).

¹⁶⁵ Süleyman Duveyrîât, *es-Sülûku'l-ahlâkî ve alâkatihi bi's-sıhhati'n-nefsiyye min manzûri'l-İslâmî* [السلوك الأخلاقي وعلاقته بالصحة النفسية من المنظور الإسلامي], Risâletü'd-doktora, Câmia'l-İmâm Muhammed bin Suûdi'l-İslâmiyye, Riyâd 1996.

dindarlık-psikolojik güvenlik ilişkisi, duanın, ibadetlerin veya Kur'an okumanın psikolojik güvenlik duygusuna etkisi gibi konular incelenmiştir.

et-Tel ve Ebu Bekr¹⁶⁶, ayet ve hadislerden hareket ederek psikolojik güvenlik ölçeği geliştirmiştir. Dinî kültürdeki bazı unsurlar psikolojik güvenlik hissinin bir parçası olarak düşünülmüştür. 48 sorudan oluşan bu ölçek,¹⁶⁷ "başkaları tarafından kabullenilme", "psikolojik istikrar hissi", "sosyal emniyet hissi", "bedensel ve psikolojik rahatlık hissi" ve "rıza-kanaat" şeklinde beş alt boyuttan oluşmaktadır.

"Dinî bağlanma ve psikolojik güvenlik" ilişkisini inceleyen üniversite öğrencileri üzerine yapılmış bir araştırmada ise, dinî bağlılık ile psikolojik emniyet hissi arasında güçlü bir ilişki olduğu, ancak cinsiyet ve fakültelere göre öğrencilerin psikolojik emniyet düzeylerinin farklılık göstermediği anlaşılmıştır.¹⁶⁸

Abdullah ise, Kur'an dinlemenin psikolojik güvenlik duygusuna etkisini inceleyen deneysel araştırmasında, 73 kişilik deney grubuna 12 oturum (her oturum 45 dakika) boyunca Kur'an dinletmiştir. Daha sonra hem kontrol grubuna hem de deney grubuna psikolojik güvenlik ölçeği uygulamıştır. Araştırma neticesinde, Kur'an dinlemenin psikolojik güvenlik üzerinde olumlu etkisinin olduğunu tespit etmiştir.¹⁶⁹

Dindarlık, Ölüm ve Ölüm Kaygısı: Arap ülkelerinde ölüm konusu, psikologların yoğun ilgi gösterdiği konular arasında yer almaktadır. Bu çerçevede ölüm kavramının çocuklardaki gelişimi¹⁷⁰, ölüme karşı tutumlar ve ölüm kaygısı, ölüm kaygısı-dindarlık ilişkisi gibi konular makale, kitap ve tezlerde ele alınmıştır. Bu alanda ölüm kaygısı, hem genel kaygı düzeyi ile hem de dindarlık ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Arap ülkeleri içerisinde ve Arap ülkeleri ile Batı ülkeleri arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapılmış, pek çok

¹⁶⁶ et-Tel, Şâdiye ve Isam Ebu Bekr, "Tetvîr miğyas li emni'n-nefsî fi itâri İslâmî" [تطوير مقياس لامن النفسي] [في إطار إسلامي], *Mecelle Ebhasi'l Yermûk*, 13 (2), 1997, s. 9.

¹⁶⁷ Ölçeğin tamamı için bkz. et-Tel ve Ebu Bekr, a.g.m., ss. 19-20.

¹⁶⁸ Abdullah Nasîf, *İltizâmu'd-dînî ve alâkatühü bi'l-emni'n-nefsî lede tullabi'l-camiâ San'a* [الالتزام الديني] [و علاقته بالامن النفسي لدى طلاب الجامعة صنعاء], *Risâletü'l-macester, Camiâtu San'a*, Yemen 2001.

¹⁶⁹ Ahmed Abdullah, "Eser semâa'l-Kur'ani'l-Kerim alâ müstevâ'l-emni'n-nefsî" [أثر سماع القرآن الكريم على] [مستوى الأمن النفسي], *Mecelle Câmia'l-İmam Muhammed bin Suûdi'l-İslâmîyye*, sy. 5, 2007'den nakleden Salih b. İbrahim es-Sanû, "Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerim alâ's-sihhati'n-nefsîyye" [أثر حفظ القرآن] [الكريم على الصحة النفسية], *Mecelle me'had İmam Şâtibî li'd-dirâsât Kur'aniyye*, sy.6, 2008, ss. 258-59.

¹⁷⁰ Âla Muhammed İbrahim, *et-Tatavvur mefhûmi'l-mevt lede ayyine min etfali'l-Ürdüniyyîn* [تطور مفهوم] [الموت لدى عينة من الأطفال الأردنيين], *Risâletü'l-Macester, Câmiatü'l-Yermûk, İlimi'n-nefsî't-terbevî*, İrbid 1994.

üniversitede yüksek lisans ve doktora çalışması olarak dindarlık-ölüm kaygısı ilişkisi ele alınmıştır.¹⁷¹ Gelişim dönemlerine göre ölüm kaygısının değişimi ve dinî değerlerin rolü incelenmiştir.¹⁷² Ahmet Abdülhâlik bu konuda çalışma yapanların başında gelmektedir. Gerek Arap ülkelerinde gerekse uluslararası dergilerde yayınlanmış pek çok makalesi bulunan Abdülhâlik, ölümü psikolojik açıdan ele alan bir kitap yazmıştır. Kitabında ölüm, ölüm kaygısı ve ölüm kaygısından kurtulmanın yolları konusundaki teorik açıklamaların yanı sıra ölüm kaygısının kişilik özellikleriyle ilişkisi ve ölçülmesi üzerinde durmuştur. Abdülhâlik eserinde, ölüm kaygısı ve ölüm kaygısı-dindarlık ilişkisi konularında 1960'lardan itibaren yapılan araştırmalarla ilgili zengin bir literatür taraması sunmuştur Suûdi Arabistan, Lübnan ve Mısır toplumlarında gerçekleştirdiği karşılaştırmalı emprik araştırmasının sonuçlarını değerlendirmiştir. Son olarak ölüm kaygısını kontrol altına almanın ve ölüm eğitiminin verilmesinin önemi üzerinde durmuştur.¹⁷³

İbrahim, Ürdün'de ölüm kavramının gelişimiyle ilgili yaptığı araştırmasında, 'ölüm kavramı çocuklarda nasıl gelişir?' sorusuna cevap aramıştır. Yaşları 4 ila 12 arasında değişen 112 çocuk üzerinde mülakata dayalı bir araştırma yapmıştır. Çocukların ölüme sebep olarak algıladıkları durumları incelemiştir. 4-7 yaş arası ölümün sebebi olarak zehirlenme ve öldürülmeyi gösterirken 7 yaşından büyükler ölümün en büyük sebebinin hastalıklar olduğu ve özellikle kalp ve kanser hastalığı olduğunu belirtmiştir. Ortalama 7 yaşlarında çocukların ölüm olgusunu sebep ve sonuçlarıyla bir bütün olarak algıladıklarını bulgulamıştır.¹⁷⁴

Dinî/manevî danışmanlık ve psikoterapi: Ruh sağlığıyla ilgili yapılan bazı araştırmalarda ise, tedavi yöntemleri üzerinde durulmuş ve bu bağlamda dinî/manevî danışmanlık ve dinî psikoterapi konusu irdelenmiştir. Örneğin Ferah, "*el-İrşâdu'n-nefsî min manzûr Arabî İslâmî*" başlıklı eserinde psikolojik danışmanlık konusunu İslâmî psikolojik

---

¹⁷¹ Bkz. Macid Muhammed Halil, *et-Tedeyyün ve Kalaku'l-mevt ve alâkatühâ bidâfiyyeti'l-incâz lede muallimî medârisi's-sâneviyye fi muhâfaza şimâli Gazze* [التدين وقلق الموت وعلاقتها بدافعيه الانجاز لدى [معلمى مدارس الثانويه فى محافظه شمال غزة Risâletü'l-macester, Câmiatu'l-Ezher, Gazze 2006.

¹⁷² Leyla el-Kâyd, *el-Alâka beyne'l-kiyemi'd-dinî ve kalaku'l-mevt lede'l-müsinnîn fi devri'r-riâye* [العلاقة بين القيم الدينية وقلق الموت لدى المسنين في دور الرعاية], Câmiatü'l-Yermûk, İlmî'n-nefsî't-terbevî, İrbid 1998.

¹⁷³ Ahmed Abdu'l-Hâlik, *Kalaku'l-mevt* [قلق الموت], Alemu'l-Ma'rife, Kuveyt 1998.

¹⁷⁴ İbrahim, *Tatavvur mefhûmu'l-mevt lede ayyine mine'l-etfâli'l-Ürdüniyyin*, risâletü'l-macester, Câmiatü'l-Yermûk, İrbid 1994.

açından ele almıştır.¹⁷⁵ Beydûn ise, kadın ruh sağlığı üzerine Lübnan'da yaptığı araştırmasında, psikiyatristlerin ve psikologların karşılaştığı kadın ruh sağlığı alanındaki hastalıklar, tedavi yolları ve din adamlarının manevî danışmanlık [الإرشاد الديني] çerçevesinde yaptıkları çalışmaları ele almıştır. Araştırmada psikiyatristler, psikologlar ve Sunni, Şii, Katolik Ortodoks din adamlarından, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği vasıtasıyla bilgi alınmıştır. Araştırmacı, psikolojik rahatsızlıklarda bu grupların kullandıkları tedavi yöntemlerine ilişkin karşılaştırmalar yapmıştır.¹⁷⁶

Psikiyatrist Üsâme er-Râzi, grup terapsine İslâmî bir yaklaşım getirmiş ve cemaatle kılınan vakit, bayram ve Cuma namazlarını, bayramları, hac ve umreyi grup terapisi açısından değerlendirmiştir. 6 yıl boyunca namazlardan sonra yaptığı grup terapisiyle, aynı zamanda Taifte Şehir Hastanesi'nde tedavi gören 40 bağımlıyı iyileştirmiştir. Buradan aldığı olumlu veriler neticesinde, modern psikoloji ve İslâmî psikoloji tekniklerini birlikte kullandığı bir klinik açmıştır.¹⁷⁷

SONUÇ

Makalede Arap ülkelerinde yapılan Din Psikolojisi ve İslâmî psikoloji çalışmaları ele alınmıştır. Veriler, Arap ülkelerinde konuyla ilgili olarak yapılan Arapça ve İngilizce kaynaklar taranarak elde edilmiştir. Dökümantasyon yöntemiyle elde edilen veriler ışığında şu sonuçlara ulaşılmıştır.

- İslâmî psikoloji alanında, özellikle 1970'lerden sonra pek çok çalışma yapılmıştır. Bugün de yoğun olmamakla birlikte İslâmî psikoloji ve İslâmî psikiyatride hem teorik hem de uygulamaya yönelik çalışmalar devam etmektedir. Uluslararası İslâm Ruh Sağlığı Cemiyeti, Uluslararası İslâm Düşüncesi Enstitüsü ve Nefsu'l-Mutmainne Dergisi'nin bu alandaki çalışmaları halen devam etmektedir.
- Arap ülkelerinde yapılan psikoloji çalışmaları içerisinde doğrudan din ile ilgili çalışmaların oranı yaklaşık %2'dir.

¹⁷⁵ Adnan Ferah, "el-İrşâdu'n-nefsi min manzûri Arabî İslâmî" [الإرشاد النفسي من منظور عربي إسلامي], 6(22), 1995, <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (18.03.2010).

¹⁷⁶ İzzet Beydûn, *Sıhhatü'n-nisâi'n-nefsiyye beyne ehli'l-ilm ve ehli'd-din: Dirâse meydanîye fi Beyrûti'l-Kubrâ* [صححة النساء النفسية بين اهل العلم واهل الدين: دراسة ميدانية في بيروت الكبرى], Daru'l-cedîd, Beyrut 1998, ss. 230-32.

¹⁷⁷ Üsâme er-Râzi, et-Tıbbi'n-nefsiyyi'l-İslâmî [الطب النفسي الإسلامي], *es-Sekâfetu'n-nefsiyyetü'l-mütehasısâ*, 4 (14), 1993; <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (12.02.2010).

- Arap ülkelerinde din psikoloji çalışmalarını, daha çok üniversitelerin edebiyat ve eğitim fakülteleri bünyesinde görev yapan psikologlar ve gerek özel kuruluşlarda gerekse devlet kurumlarında çalışan psikiyatristler yürütmektedir. Yine özellikle söz konusu fakültelerde ve zaman zaman ilahiyat fakültelerinde Din Psikolojisinin alanına giren konularda pek çok yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmaktadır. Ancak bu çalışmalar, herhangi bir fakültede (ilahiyat, fen edebiyat, eğitim vb) müstakil bir bilim dalı olarak 'Din Psikolojisi'nin kurulması seviyesine ulaşmamıştır.

- Arap ülkelerinde psikolojiyle ilgili pek çok kuruluş olmasına rağmen Din Psikolojisinin kurumsallaşma yönü gelişmemiştir. Ancak din ile psikoloji veya psikiyatri arasına herhangi bir mesafe konulmadığı için bireysel ilgilerine bağlı olarak psikologlar ve psikiyatristler Din Psikolojisi alanına giren konularda pek çok çalışma yapmışlar veya yaptırmışlardır.

- Din psikoloji çalışmalarına tahsis edilmiş bir süreli yayın bulunmamaktadır. Ancak psikoloji ve psikiyatri dergilerinde ve üniversitelerin fakülte dergilerinde Din Psikolojisi alanına giren akademik makaleler yayınlanmaktadır. Mısır'da yayınlanan Psikoloji Araştırmaları Dergisi ve Lübnan'da yayınlanan Disiplinlerarası Psikoloji Dergisi bunların başında gelmektedir.

- Yapılan çalışmalarda dindarlık, dindarlık-demografik değişkenler, dindarlık-kişilik-kimlik, dinî ve ahlâkî gelişim, dindarlık ve ruh sağlığı gibi konular ele alınmış; dindarlık, değerler, dinî gelişim gibi konularda ölçek geliştirme çalışmaları yapılmıştır. Dindarlık-ruh sağlığı ilişkisi en çok ele alınan konudur. Araştırma örneklemi genellikle üniversite öğrencilerinden seçilmiştir. Ayrıca çocuklar, din görevlileri, ergenler, öğretmenler, sokak çocukları, madde bağımlıları, işçiler, hastalar vb. üzerine de saha araştırmaları ve klinik çalışmalar yapılmıştır.

- Şâdiye Tel (Ürdün), Salih es-Sanîu (S. Arabistan), Ahmed Abdulhâlik (Kuveyt), Reşad Musa (Mısır), Muhammed el-Mehdî (Mısır) ve Malik Bedrî (Sudan) gibi psikolog ve psikiyatristler bu alanda çalışma yapanların başında gelmektedir.

- Arap ülkelerinde Din Psikolojisi alanında yapılan araştırmaların takip edilmesi, metodolojik açıdan ziyade **(a)** Müslüman örneklemelerde yapılan uygulamalı araştırmalar arasında karşılaştırma yapma ve **(b)** geliştirilen ölçeklerden faydalanma bakımından yararlı olabilir.

- Karşılaştırmalı araştırmalar yapmak için Arap ülkelerinde yapılan Din Psikolojisi çalışmalarının takip edilmesi ve bu konuda çalışmalar yapan psikolog ve psikiyatristlerle

ortak çalışmalar yapılması dinin (İslâm'ın) farklı kültürlerde yaşayan bireyler üzerindeki rolünün renkli yönleriyle tespiti için faydalı olabilir. Küresel dindarlık anketlerinin yapıldığı bir devirde Müslümanlar arasında genel geçer bir dindarlık ölçeğinin geliştirilmesi yararlı olacaktır.

- Kendine has bir gaye ve metot iddiasıyla ortaya çıkan ancak buna ulaşamayan İslâmî psikoloji çalışmaları geliştirildiği takdirde daha çok Yahudi-Hristiyan geleneği temelinde oluşturulan psikoloji ve Din Psikolojisi çalışmaları içerisinde psikolojinin farklı bir formatta vücut buluşunu görmek adına iyi bir gelişme olacaktır.

Farklı kültürler ve farklı dindarlık formları üzerinde çalışmayı hedefleyen bir din psikoloji alanında, Arap dünyasında yapılan çalışmalara da yer vermek gerekmektedir. Özellikle Müslüman örneklem üzerine çalışmaların yapıldığı ülkemizde Arap ülkelerinde ve diğer İslâm ülkelerinde yapılan Din Psikolojisi çalışmalarının takibi, bulguların karşılaştırılması ve Müslüman dindarlığına ilişkin teorilerin üretilmesi hususunda faydalı olacaktır.

Kaynaklar

- Abdel Khalek, Ahmed M. ve David Lester, "Death Obsession in Kuwaiti and American College Students", *Death Studies*, sy. 27, 2003.
- Abdel Khalek, Ahmed M. ve M. M. Omar, "Death Anxiety, State and Trait Anxiety in Kuwaitian Samples", *Psychological Reports*, sy. 63, 1998.
- Abdel Khalek, Ahmed M. ve Yagoub al-Kandari, "Death Anxiety in Kuwaiti Middle-Aged Personnel", *Omega: Journal of Death&Dying*, 55(4), 2007.
- Abdel Khalek, Ahmed M., "Religiosity, Happiness, Health, and Psychopathology in a Probability Sample of Muslim Adolescents", *Mental Health, Religion&Culture*, 10 (6), 2007.
- Abdel Khalek, Ahmed M., "The Arabic Scale of Death Anxiety (ASDA): Its Development, Validation, and Results in Three Arab Countries", *Death Studies*, sy. 28, 2004.
- Abdel Khalek, M. Ahmed ve Joaquin T. Sabado, "Anxiety and Death Anxiety in Egyptian and Spanish Nursing Students", *Death Studies*, sy. 29, 2005.
- Abdel Khalek, M. Ahmed, "Death Anxiety among Lebanese Samples", *Psychological Reports*, sy. 68, 1991.

- Abdel-Khalek, A. M. ve Naceur, F., "Religiosity and its Association with Positive and Negative Emotions among College Students from Algeria", *Mental Health, Religion & Culture*, 10(2), 2007.
- Abdel-Khalek, A. M., "Happiness, Health, and Religiosity: Significant Relations", *Mental Health, Religion & Culture*, 9(1), 2006.
- Abdu'l-Hâlik Ahmed, *Kalaku'l-mevt* [قلق الموت], Alemu'l-Ma'rife, Kuveyt 1998.
- Abdulgafur, Abdurrauf, *Dirâsât fi ilmi'n-nefsi'l-İslâmî* [دراسات في علم النفس الاسلامي], Mektebu'l-İlâmî'l-İslâmî, Tahran 1983.
- Abdullah, Ahmed, "Eser semâa'l-Kur'ani'l-Kerim alâ müstevâ'l-emni'n-nefsi" [أثر سماع القرآن الكريم على مستوى الأمن النفسي], *Mecelle Câmiati'l-İmam Muhammed bin Suûdi'l-İslâmîyye*, sy. 5, 2007.
- Abdülâdil, Muhammed, *es-Sulûku'l-insanî fi'l-İslâm* [السلوك الإنساني في الإسلام], Daru'l-Mesîra, Amman 2007.
- Abdülhamid, İbrâhim Şevki ve diğ., *İlmü'n-nefs fi't-türasi'l-İslâmî* [علم النفس في التراث الاسلامي], el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Kâhire, 1996.
- Abdüssettar er-Râvî, *et-Tasavvuf ve'l-Barasaykolocî* [التصوف وبراسيكولوجي], el-Müessesetü'l Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 1994.
- Ades, Muhammed, *min Hasâisi'n-nefsi'l-beşeriyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* [من خصائص النفس البشرية في القرآن الكريم], Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1985.
- Affî, Fevzi Salim, *es-Sülukü'l-ictimai beyne ilmi'n-nefs ve'd-din* [السلوك الإجتماعي بين علم النفس والدين], Dârü's-Sahabe, Tanta 1991.
- Ahmed, Ni'met Abdulkerim, "el İstraticiyeti'd-dîniyye ve ehdâsi'l-hayati't-dâğita" [الاستراتيجية الدينية واحداث الحياة الضاغطة], *Dirâsât Nefsiyye*, 9 (4), 1999.
- Alâvne, Şefik, "Merâhili't-tatavuri'd-dînî inde ayyine min etfali'l- bîeti'l-Ürdüniyye: Dirâse meydâniyye" [مراحل التطور الديني عند عينة من الاطفال البيئية الأردنية: دراسة ميدانية], *Mecelle Ebhasü'l Yermûk, Câmiatü'l Yermûk*, 8 (2), 1992.
- Allwood, Carl Martin, "Indigenized Psychologies", *Social Epistemology*, 16 (4), 2002, ss. 349-66.
- Badri, Malik, *The Dilemma of Muslim Psychologists*, MWH London Publishers, London 1979.

- Baron, Hazar Abbas, "et-Tedeyyün ve alâkatuhu bi's-sihhati'n-nefsiyye ve'l-kalag lede'l murâhikîni'l-Kuveytî" [التدين وعلاقته بالصحة النفسية والقلق لدى مراهقين الكويتيين], *el-Mecelletü't-terbeviyye*, 22 (88) 2008.
- Bedr, Emel Muhammed, *Ba'zu semmâti's-şahsiyye fî dav'i müsteva's-sulûki'd-dînî lede ayyine min tâlibât Câmîati'l-Melik Suûd* [بعض سمات الشخصية في ضوء مستوى السلوك الديني لدى عينة من طالبات جامعة الملك سعود], *Risâletü'l-macester*, Câmîati'l-Melik Suûd, Kismu İlmü'n-nefs, 1997.
- Bedri, Mâlik, *et-Tefekkür mine'l-müşahede ile's-şühud: Dirase nefsiyye İslâmiyye* [التفكير من المشاهدة الى الشهود: دراسة نفسية اسلامية], *el-Ma'hedü'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî*, Amman 1992.
- Berekât, Ziyad, "el-İtticâh nahve'l-iltizâmî'd-dînî ve alâkatühü bi't-tekeyyüfi'n-nefsî ve'l-ictimâî ve ba'di'l-müteğayyerâti'l-murtabitati bi't-tâlibi'l-câmîi" [الاتجاه نحو الالتزام الديني وعلاقته بالتكيف النفسي والاجتماعي وبعض المتغيرة المتبطة بالطالب الجامعي], *es-Sekafetü'n-nefsiyyetü'l-mutehassisa*, 16 (64), 2005.
- Beydün, İzzet, *Sihhatü'n-nisâi'n-nefsiyye beyne ehli'l-ilm ve ehli'd-din: Dirâse meydaniye fî Beyrûti'l-Kubrâ* [صحة النساء النفسية بين اهل العلم واهل الدين: دراسة ميدانية في بيروت الكبرى], *Daru'l-cedîd*, Beyrut 1998.
- Buheyrî, Abdurrâgıb ve Adil Demirtaş, *Migyasu'l-va'yu'd-dînî* [مقياس الوعي الديني], *Mektebetü'l-Nehdeti'l-Arabî*, Kâhire 1988.
- Can, Nâdiye, "eş-Şuûr bi's-saâde ve alâkatuhu bi't-tedeyyün ve da'mi'l-ictimâî ve't-tevâfuki'z-zevâci" [الشعور بالسعادة وعلاقته بالتدين والدعم الاجتماعي والتوافق الزوجي], *Dirâsât-Nefsiyye*, 18(4), 2008.
- Diyab, İsmail, *Ba'zu'l-guvâ ve'l-avâmîli'l-mü'sira alâ't-tedeyyüni'l-İslâmî lede's-şebâbi'l-câmîi: Dirâse meydaniyye* [بعض القوى والعوامل المؤثرة على التدين الاسلامي لدى الشباب الجامعي : دراسة ميدانية], *Dâru'l-Fikr*, Kâhire 1977.
- Diyab, İsmail, Muhammed Necîhî ve Abdurrahman Negîb, *Migyâsi'l-iltizâmî'd-dînî lede's-şebâbi'l-Müslim* [مقياس الالتزام الديني لدى الشباب المسلم], *el-Encelu'l-Mısıryye*, Kâhire 1983.
- Duveyrîât, Süleyman, *es-Sülûku'l-ahlâkî ve alâkatihî bi's-sihhati'n-nefsiyye min manzûri'l-İslâmî* [السلوك الأخلاقي وعلاقته بالصحة النفسية من المنظور الإسلامي], *Risâletü'd-doktora*, Câmîa'l-İmâm Muhammed bin Suûdi'l İslâmiyye, Riyâd 1996.

- el-Amin, H. M. ve R. Ahmed Refat, "Role of Traditional (Religious) Healing in Primary Psychiatric Care in Sharkia", *The Egyptian Journal of Psychiatry*, 20 (1), 1997.
- el-Ânî, Nizâr, eş-Şahsiyetü'l-insaniyye fî't-türâsi'l-İslâmiyye [الشخصية الانسانية في التراث الاسلامي], el-Me'hedi'l-Alemî li fikri'l-İslâmî, Amman 1998.
- el-Bennâ, İsâd, "Devru'l-ed'iye ve'l-ezkâr fî ilâci'l-kalak keehadi turuku'l-ilâci'n-nefsi'd-dinî", [دور الأدعية والأذكار في علاج القلق كأحد طرق العلاج النفسي الديني], *Mecelle li'l-mu'temeri's-senevi's-sâdis li ilmi'n-nefs fi Mısır*, el-Cemiyetü'l Mısıriyye li'd-dirâsâtü'n-nefsiyye c. 1, Kâhire 1990.
- el-Ehvânî, Ahmed Fuad, "el-Gazzali: Müessisü İlmi'n-Nefsi'l-İslâmi [الغزالي: مؤسس علم النفس الإسلامي]", *Cevâhiru'l-Kur'an*, 5. Baskı, Daru'l-Afaki'l-Cedîde, Beyrut 1981, ss. 37-48.
- el-Hadar, Osman Hamûd, "et-Tedeyyün ve'-ş-şahsiyye ehâdiyyeti'l-akliyye fi ba'z şeraihi'l-müctemai'l Kuveyti" [التدين والشخصية الاحادية في بعض شرائح المجتمع الكويتي], *Dirâsât Nefsiyye*, 10 (1), 2000.
- el-Halîfe, Ömer Hârûn, *İlmi'n-nefsi't-tecribi fi't-türâsi'l-arabiyyi'l-İslâmî* [علم النفس التجريبي في التراث العربي الاسلامي], el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 2001.
- el-Kâdî Yusuf ve Murad Yalçın, *İlmu'n-nefsi't-terbevî fi'l-İslâm* [علم النفس التربوي في الإسلام], Daru'l-Merih, Riyâd 1981/1997.
- el-Kâyd, Leyla, *el-Alâka beyne'l-kıyemî'd-dinî ve kalaku'l-mevt lede'l-müsinnîn fi devri'riâye* [العلاقة بين القيم الدينية وقلق الموت لدى المسنين في دور الرعاية], *Câmiatü'l-Yermük*, İlmi'n-nefsi't-terbevî, İrbid 1998.
- el-Mağribî, Tâhire, "el-Alâka beyne't-tedeyyün ve't-tevâfukî'z-zevâci" [العلاقة بين التدين والعلاقة بين التدين], *Dirâsât Arabiyye fi-İlmi'n-nefs*, 3 (1), 2004.
- el-Mehârib, Nasır, "et-Tedeyyün ve'l-umr ve e'radi'l-ittirâbâti'n-nefsiyye lede Murahikîn fi'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye" [التدين والعمر واعراض الاضطرابات النفسية لدى المراهقين في المملكة العربية السعودية], *Mecelle külliyyeti'l-Adâb, Câmiatü'l-Kâhire*, 63 (2), 2003.
- el-Mehdî, Muhammed Abdülfettah, *el-İlacü'n-nefsî fi dav'i'l-İslâm* [العلاج النفسي في ضوء الاسلام], Dârü'l-Vefa, Mansûre, 1990.

- el-Mehdî, Muhammed, “Enmâtü't-tedeyyün” [انماط التدين], *Mecelletü'n-Nefsi'l-Mutmainne*, sy. 65, 2001; http://www.maganin.com/drs/dr.mohamed_mahdy.htm 24.03.2010).
- el-Mehîş, İbrahim, *el-İltizâmu'd-dînî ve alâkatuhu bi's-sihhatü'n-nefsiyye* [الالتزام الديني وعلاقته بالصحة النفسية], Risâletü'l-macester, Câmiatü'l-Melik Faysal 1997.
- er-Râzi, Üsâme, *et-Tıbbi'n-nefsiyyi'l-İslâmî* [الطب النفسي الإسلامي], *es-Sekâfetu'n-nefsiyyetü'l-mütehassisa*, 4 (14), 1993; <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (12.02.2010).
- er-Ruveyteu, Abdullah Salih, “Ebâdü't-teveccühü'd-dîni ve alâkatuhâ bi'l-avamili'l-hamse fi'ş-şahsiyye” [ابعاد التوجه الديني وعلاقتها بالعوامل الخمسة في الشخصية], *Dirâsât Arabiyye fi İlmî'n-nefs*, 7 (2), 2008.
- es-Sabîh, Abdullah Nâsır, “et-Te'sîli'l-İslâmî li ilmi'n-nefs” [التأصيل الإسلامي لعلم النفس], *Mecelle Câmiatü'l-İlmâm Muhammed bin Suûdu'l-İslâmîyye*, sy. 22, Ağustos 1998.
- es-Sanîu, Salih b. İbrahim, *Dirâsât fi İlmî'n-nefs min manzûri'l-İslâmî* [دراسات في علم النفس من منظور الاسلامي], Dâr Alemi'l-Kütüb, Riyâd 2002.
- es-Sanîu, Salih İbrahim, “Eser hıfzı'l-Kur'ani'l-Kerîm alâ's-sihhati'n-nefsiyye” [اثر حفظ القرآن الكريم على الصحة النفسية], *Mecelle me'had İmam Şâtîbi li'd-dirâsât Kur'aniyye*, sy. 6, 2008.
- es-Sanîu, Sâlih İbrâhîm, *Dirâsât fi te'sîli'l-İslâmî li'ilmî'n-nefs* [دراسات في التأصيل الإسلامي لعلم النفس], Alemü'l-Kütüb, Riyâd 1995.
- es-Sanîu, Salih İbrâhîm, *es-Sihhatü'n-nefsiyye min manzûr İslâmî beyne ulemâi'l-İslâm ve ulemâi'n-nefs* [الصحة النفسية من منظور إسلامي بين علماء الإسلام وعلماء النفس], Dâru'l-hedyi'n-nebevî, Mansûra 2005.
- es-Sanîu, Salih, *el-Alâka beyne müsteva't-tedeyyün ve's-sulûku'l-İcramî* [العلاقة بين مستوى التدين والسلوك الإجرامي], risâletü'd-doktora, Kısmu İlimu'n-nefs, Külliye el-Ulûmu'l-İctimaiyye, Camiâtü'l-İmam Muhammed bin Suûdi'l-İslâmîyye, Riyad 1989.
- eş-Şarkâvî, Hasan Muhammed, *Nahve ilmi nefsi İslâmî* [نحو علم نفس إسلامي], Muessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1984.
- et-Tel, Şâdiye Ahmed, *eş-Şahsiyyetü min Manzûr Nefsi İslâmî* [الشخصية من منظور نفسي إسلامي], Daru'l-Kitabi's-Sekâfi, İrbid 2006.

- et-Tel, Şâdiye ve Isam Ebu Bekr (1997). "Tetvîr migyas li emni'n-nefsî fi itârî İslâmî" [تطوير تطوير [مقياس لامن النفسي في اطار اسلامي], *Mecelle Ebhasi'l Yermûk*, 13 (2), ss. 9-20.
- et-Tel, Şâdiye ve Isam Ebu Bekr, "Tetvîr migyas li giyemi'l-İslâmî" [تطوير مقياس لقيم [الاسلامي], *Mecelle Mu'te li'l-buhûs ve'd-dirâse*, 13 (1), 1998.
- et-Tel, Şâdiye, *İlmu'n-nefsi't-terbevi' fi'l-İslâm* [علم النفس التربوي في الإسلام], Daru'n-Nefâis Amman 2005.
- ez-Zeyn, Semih Atif, *İlmu'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insaniyye fi'l-Kitab ve's-Sünne* [علم النفس: معرفة النفس الاتسانية الكتاب والسنة], Daru'l-Kitabi'l-Lübânî, c. 2, Beyrut 1991.
- Ferah, Adnan, "el-İrşâdu'n-nefsî min manzûr Arabî İslâmî" [الإرشاد النفسي من منظور عربي [اسلامي], 6(22), 1995; <http://www.psyinterdisc.com/ala3dadsab08.html> (18.03.2010).
- Ferah, Salahaddin, Atâullah Behit ve Fadl Abdurrazî eş-Şeyh, "Resâilu'l-macester ve'd-doktora fi ilmi'n-nefs bi'l-Câmiâti's-Sûdâniyye fi rubi garn (1977-2003)" [رسائل [الماجستير والدكتوراة في علم النفس بجامعة السودانىة في ربع قرن *Mecelle Dirâsât Terbeviyye*, 2 (13), 2003.
- Ferhan, İshâk ve Tefkîk Mer'î, "İtticâhâtü'l-muallimîn fi'l-Urdün nahve'l-kiyemi'l-İslâmî fi mecâliil-akâid ve'l-ibâdât ve'l-muamelât kema haddede-hâ'l-İmâmu'l Beyhakî" [اتجاهات المعلمين في الاردن نحو القيم الاسلامية في مجال العقائد والعبادات والمعاملات كما [حدددها الامام البيهقي], *Mecelle Ebhasü'l Yermûk, Câmiatü'l-Yermûk*, 4 (2), 1988.
- Fouad A. L. ve H. Abou-Hatab, "Psychology in Egypt: A Case Study from the Third World", http://www.v-r.de/data/files/389971171/3899711718_kapitel.pdf (24.03.2010).
- Gulâb, Mahmud, "Dirâse nefsiyye mukârene beyne'l-mütedeyyinîn cevheriyyen ve'l-mütedeyyinîn zâhiriyyen fi't-ticahi nahve'l-unf ve ba'zi hasâisi's-şahsiyye" [دراسة نفسية مقارنة بين المتدينين جوهرياً والمتدينين ظاهرياً في الاتجاه نحو العنف وبعض [خصائص الشخصية], *Dirâsât Nefsiyye*, 4(3), 1994.
- Halîl, Macid Muhammed, *et-Tedeyyün ve kalaku'l-mevt ve alâkatühâ bidâfiyyeti'l-incâz lede muallimî medârisi's-sâneviyye fi muhâfaza şimâli Gazze* [التدين وقلق الموت [وعلاقتها بدافعية الانجاز لدى معلمى مدارس الثانويه في محافظه شمال غزة], *Risâletü'l-macester, Câmiatu Ezher, Gazze* 2006.

- Halîl, Muhammed Yusuf, Tilavetü'l-Kur'ân ve eseruhâ alâ itmi'nani'n-nefs [تلاوة القرآن و أثرها على اطمئنان النفس], *es-Sekâfetu'n-nefsiyyetü'l-mütehassisa*, 6 (24), 1995.
- Halîl, Muhammed, Muhammed el-Mehdî ve İmâd Nasîr, "es-Sulûku'd-Dînî lede müdmini'l-akâkîr ve'l-kuhûl" [السلوك الدينى لدى مدمنى العقائير والكحول], *Dirâsât Nefsiyye*, 4(4), 1994.
- Hamâde, Abdulmuhsin, *et-Teveccüh nahve't-tedeyyün ve alâkatuhu bi ba'zî'l-mütegayyirâtî'n nefsiyye ve'l-ictimâiyye* [التوجه نحو التدين وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية والاجتماعية], *Risâletü'd-doktora, Külliyyetü't-terbiye, Câmîatü'l-Ezher, Kâhire* 1992.
- Haque, Amber ve Khairol A. Masuan, "Religious Psychology in Malaysia", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 12 (4), 2002, ss. 277-289.
- Haque, Amber, "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists", *Journal of Religion and Health*, 43(4), 2004, ss. 357-77.
- Hasan, Mahmud Hasan, *el-Alâka beyne'l-kiyemi'l-İslâmiyye ve küllu min semeti'l-kalag ve kalagî'l-ahlâkî lede talebe Câmîati'l-Yermûk ve medâ teessurühâ bi aded mine'l-mütegayyirât* [العلاقة بين القيم الإسلامية وكل من سمة القلق والقلق الأخلاقي لدى طلبة جامعة اليرموك ومدى تأثيرها بعدد من المتغيرات], *Risâletü'l-macester, Câmîatu Yermûk, Ilmu'n-nefsi't-terbevî, İrbid* 1998.
- Havâlide, Abdullah Muhammed, *Ilmu'n-nefsi'l-İslâmî* [علم النفس الإسلامي], *Daru'l-Furkân, Amman* 2004.
- Hökelekli, Hayati, *İslâm Psikolojisi Yazıları*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2009.
- Hucâr, Beşir İbrahim ve Abdülkerim Rıdvân, "et-Teveccüh nahve't-tedeyyün lede talebeti'l-Câmîati'l-İslâmiyye bi Gazze" [التوجه نحو التدين لدى طلبة الجامعة الإسلامية بغزة], *Mecelletü'l-Câmîatü'l-İslâmî*, 14 (1), 2006.
- Hucâr, Beşir İbrahim ve Sâmi Ebu İshak, "et-Tevâfuk lede merîdât saratani's-sedî bi muhâfazâti Gazze ve alakatuhu bi mustevâ'l-iltizami'd-dînî ve muteğayyirât uhrâ" [التوافق لدى مريضات سرطان الثدي بمحافظات غزة وعلاقته بمستوى الالتزام الديني], *Mecelletü'l-Câmîatü'l-İslâmî*, 15 (1), 2007.

- Isevî, Abdurrahman, *el-İslâm ve'l ilacu'n-nefsiyyü'l-hadîs* [الاسلام والعلاج النفسي الحديث], Daru'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1988.
- İbrahim, Âla Muhammed, *et-Tatavvur mefhûmi'l-mevt lede ayyine min etfali'l-Ürdüniyyîn* [تطور مفهوم الموت لدى عينة من الأطفال الأردنيين], Risâletü'l-Macester, Câmîati'l-Yermûk, İlmi'n-nefsi't terbevî, 1994.
- İsmail, Nebiye İbrahim, *mine'd-Dirâsâti'n-nefsiyye fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî* [من الدراسات النفسية في التراث العربي الإسلامي], İtrâk li'n Neşr ve't Tevziî, Kâhire 2001.
- Kavlî, Üsâme İsmail, *el-İlacü'n-nefsî beyne't-tib ve'l-iman* [العلاج النفسي بين الطب والإيمان], Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2006.
- Kayıklık, Hasan, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi, Adana 2003.
- Mahmud el-Bustânî, *Dirâsât fi'l-ilmî'n-nefsi'l-İslâmî* [دراسات في العلم النفس الإسلامي], Daru'l-Belâğa, Beyrut 1991.
- Mahmud, Mâcide ve Ahmet eş-Şâfiî (2001). “ et-Tatarrufu'd-dînî ve eseruhu alâ'r-ru'yeti'l eksaiyye fi dav'i'l-furûk beyne'l-cinseyn” [التطرف الديني وأثره على الرؤية الاقصائية] [فى ضوء الفروق بين الجنسين], *Dirâsât Nefsiyye*, 11(1), 2001.
- Mahmud, Muhammed, *İlmu'n-nefsi'l-muâsir fi dav'i'l-İslâm* [علم النفس المعاصر في ضوء الإسلام], Daru's-Şurûk, Cidde 1984.
- Mahmud, Tâhire, “et-Tedeyyün fi alâkâti'z-zevciyyet ve't-tevafuki'z-zevâci” [التدين فى العلاقات الزوجية والتوافق الزوجى], *Dirâsât Nefsiyye*, 14 (4), 2004.
- Mansûr, Abdülmecîd, Zekerîyya eş-Şerbînî ve İsmail el-Fakî, *es-Sulûku'l-insanî beyne't-tefsiri'l-İslâmî ve esesü ilmu'n-nefsi'l-muâsir* [السلوك الإنساني بين التفسير الإسلامي و أسس علم النفس المعاصر], Mektebetü'l-encelu'l-Misriyye, Kâhire 2002.
- Mansûr, Abdülmecîd, Zekerîyya eş-Şerbînî ve İsmail el-Fakî, *es-Sulûku'l-insanî beyne't-tefsiri'l-İslâmî ve esesi ilmi'n-nefsi'l-muâsir* [السلوك الإنساني بين التفسير الإسلامي و أسس علم النفس المعاصر], Mektebu'l-encelu'l-Misriyye, Kâhire 2002.
- Me'ûd, Salahaddîn, “Ba'zu'l-avâmilî'l-mu'sira alâ'l-iltizâm İslâmî lede tullabi't-te'lîmî's-sânevi” [بعض العوامل المؤثرة على الالتزام الإسلامي لدى طلاب التعليم الثانوي], *Mecelle külliyeti't-terbiye bi'l-Mensûra*, 8(1), 1986.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2004.
- Mersî, Abdulhamid, *en-Nefs ve mâ Sevvâhâ* [النفس وماسواها], Dârü't-Tevfik, Kâhire 1992.

- Mersî, Kemal İbrahim, *el-Alâkatü'z-zevciyye ve's-sihhatü'n-nefsiyye fi'l-İslâm ve ilmi'n-nefs* [العلاقة الزوجية والصحة النفسية في الإسلام وعلم النفس], Daru'l-kalem, Kuveyt 1991.
- Muhammed, Muhammed Avde ve Kemal Mersî, *es-Sihhatü'n-nefsiyye fî davi ilmi'n-nefs ve'l-İslâm* [الصحة النفسية في ضوء علم النفس والإسلام], Daru'l-Kalem, Kuveyt 1994.
- Musa, Reşad ve diğerleri, *İlmi'n-nefsi'd-dinî* [علم النفس الديني], Daru'l-ma'rife, Kâhire 1996.
- Musa, Reşad, "el-Furûk fî'l-iktiâb vufgan li-müsteviyâtî't-tedeyyün" [الفروق في الكتاب وفقا] [لمستويات التدوين], *İlmu'n nefsi'd da've beyne'n-nazariye ve't-tatbîk*, el-mektebu'l-ilmî li'n-neşr ve't-tevziî, İskenderiye 1999, ss. 273-300.
- Nasîf, Abdullah, *İltizâmü'd-dînî ve alâkatühü bi'l-emni'n-nefsî lede tullabî'l-camiâ San'a* [الالتزام الديني وعلاقته بالامن النفسي لدى طلاب الجامعة صنعاء], Risâletü'l-macester, Camiâtu San'a, Yemen 2001.
- Necâtî, Muhammed Osman, *Dirâsâtü'n-nefsâniyye inde'l-ulemai'l-Müslimîn* [دراسات النفسانية عند العلماء المسلمين], Dâru's-Şurûk, Kâhire, 1993.
- Necâtî, Muhammed Osman, *el-Hadisü'n-nebevi ve ilmü'n-nefs* [الحديث النبوي وعلم النفس], Dâru's-Şurûk, Kâhire 1993.
- Necâtî, Muhammed Osman, *el-Kur'ân ve ilmü'n-nefs* [القران وعلم النفس], Dâru's-Şurûk, Kâhire 1989.
- Necâtî, Muhammed Osman, *Medhal ilâ ilmi'n -nefsi'l-İslâmî* [مدخل الى علم النفس الاسلامي], Dâru's-Şurûk, Kâhire 1968/2001.
- Okasha, Ahmed, "OCD in Egyptian Adolescents: The effect of Culture and Religion", *Psychiatric Times*, 2004.
- Osman, Abdulkerim, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye inde'l-Müslimîn ve'l-Gazâlî bivechin hâs* [الدراسات النفسية عند المسلمين والغزالي بوجه خاص], Dar Garîb, Kâhire 1981.
- Ömer, Mahir Muhammed, *Melamihu ilmi nefsi İslâmî* [ملاحم علم نفس اسلامي], Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1983.
- Remzî, Nâhid, "İstîlââtî'r ra'yi'l-Amme: el-Ahlagiyyât ve'l-lâahlagiyyât" [استطلاعات الرأي] [العام: الأخلاقيات والأخلاقيات], *Dirâsât Nefsiyye*, 4 (3), 1994.
- Reşad, Mahmûd, "Mezâhiru'l-va'yi'd-dînî ve't-tefkîri't-tecrîdî ve esâlib muvâcihe'l-müşkilât lede müdmeniyyi'l-muhaddirât: Dirâse abra sekâfiyye" [مظاهر الوعي الديني والتفكير] [التجريدي واساليب مواجهة المشكلات لدى مدمني المخدرات: دراسة عبر ثقافية], *Havliyyât âdâb Ayn Şems*, c. 33, Ekim-Aralık 2005.

- Royle, Allison, Martyn Barrett ve Yahya Takritî, "Religious Identity in Egyptian Muslim and Christian Children Aged 6-13 Years", *The Arab Journal of Psychiatry*, 10 (2), 1999.
- Said, Suad Cebr, *el-Hayat ve ma ba'de'l-mevt* [الحياة وما بعد الموت], Alemu'l-Kutubu'l-Hadis, İrbid 2008.
- Sebîi, Adnan, eş-Şuûr vemâ verâe's-şuûr fî'l-mazûri'l-İslâmî ve ilmi'n-nefsi'l-hadîs [الشعور [وماوراء الشعور في المنظور الإسلامي وعلم النفس الحديث], Daru Kuteybe, Dimeşq 1990.
- Semih Atif ez-Zeyn, *Ilmu'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insaniyye fî'l-Kitab ve's-Sünne* [علم النفس: معرفة النفس الإنسانية الكتاب والسنة], Daru'l-Kitabi'l-Lübânî, Beyrut 1991.
- SouEIF, Moustafa I. ve Ramazan A. Ahmed, "Psychology in the Arab World: Past, Present, and Future", *International Journal of Group Tensions*, 30(3), 2001.
- Taha, Zubeyr Beşîr, *İlmu'n-nefs fî't-türâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmî* [علم النفس في التراث العربي الإسلامي], Câmiatü'l-İmarâtu'l-Arabîyyeti'l-Muttehide, 1997.
- Tevfik, İzzettin, *et-Te'sîli'l-İslâmî li'd-dirâsâti'n-nefsiyye: el-Bahs fî'n-nefsi'l-insâniyye ve'l-manzûri'l-İslâmî* [التأصيل الإسلامية للدراسة النفسية البحث في النفس الإنسانية والمطور الإسلامي], Daru's-Selâm, Kâhire 1998.
- Uysal, Veysel, *Din Psikoloji Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 1996.
- Vahab, A. A., *An Introduction to Islamic Psychology*, Institute of Objective Studies, New Delhi 1996.
- Walter, Tony and Grace Davie, "The Religiosity of Women in the Modern West", *The British Journal of Sociology*, 49 (4), 1998, ss. 640-660.
- Ze'belâvî, Muhammed, *Terbiyetü'l-murâhik beyne'l-İslâm ve ilmu'n-nefs* [تربية المراهق بين الإسلام وعلم النفس], Müessetü'l-kütübü's-sekâfiyye, Riyâd 1996.
- Ze'ter, Muhammed Atif Reşad, "Dirâse segâfiyye mugârine li't-tevecühi'd-dînî ve's-sulûki'l-udvânî lede's-şebâbi'l-câmiî" [دراسة ثقافية مقارنة للتوجه الديني والسلوك العدواني لدى "الشباب الجامعي"], *Dirâsât Nefsiyye*, 10 (2), 2000.

Studies of Islamic Psychology and Religious Psychology in the Arab Countries

Citation / ©-Ayten, A. (2012). Studies of Islamic Psychology and Religious Psychology in the Arab Countries, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 12 (2), 51-99.

Abstract- *This paper deals with the studies on psychology of religion using the basic principles and methods of modern psychology, and Islamic psychology in the context of religious psychology. It examines such issues as religiosity, mental health, personality, values, and religious development by reviewing the relevant literature. It covers the psychology of religion studies in several Arab countries like Egypt, Jordan, Sudan, Saudi Arabia, Algeria, Lebanon, and Palestine. The study examines historical process of the psychology of religion and its academic journey at universities. It also makes some comparisons between the psychology of religion studies in Turkey and some Arab countries.*

Key Words: Islamic Psychology, Nafs, Ilmu an Nafs, Ilmu al-Muamalah, Indigenized Psychology